

چاپ نوشت (۵)

قرآن‌های کم‌ورق خطی و چاپی در عصر قاجار و قرآن سی‌ورقی میرزا زین‌العابدین شیرازی

چکیده: در مقاله حاضر مؤلف ضمن ارائه مقدمه‌ای مختصر به معرفی نسخه‌های خطی قرآن‌هایی کامل و کم‌ورق که در کتابخانه‌های ایران موجود است می‌پردازد و ضمن ارائه دسته‌بندی از این نوع قرآن‌ها به معرفی یکی از متداول‌ترین انواع آن، یعنی قرآن‌های سی‌ورقی پرداخته و ضمن معرفی اولین چاپ‌های این نوع از قرآن‌ها یکی از شاخص‌ترین آنها که به قلم میرزا زین‌العابدین شیرازی در ایران کتابت و در استان بول به چاپ رسیده را به تفصیل معرفی می‌نماید.

کلیدواژه‌ها: قرآن، طومار قرآنی، قرآن‌های سی‌ورقی، قاجار، خوشنویسی، میرزا زین‌العابدین شیرازی

مقدمه

کتابت قرآن با خطوط ریز (خفی و غبار) به صورت طومار و یا در قطع‌های کوچک (بازوبندی، بغلی، جانمازی، حمایلی) در گذشته مرسوم و دارای کاربردهای مختلفی بوده است. مثلاً اعتقاد به اینکه ملازمت همیشگی قرآن موجب تیمن و تبرک، حفظ سلامتی، دفع چشم زخم و افزایش رزق و روزی است، کاتبان را بر آن می‌داشت تا قرآن‌هایی را به خط خفی و به شکل طومار کتابت کرده و با لول کردن و قرار دادن آن در قباب‌های پارچه‌ای، چرمی و یا فلزی در اندازه و حجم کوچکی این امکان را فراهم کنند که مسلمانان آن را به گردن آویخته و یا همراه خود داشته باشند. کتابت قرآن‌هایی در قطع‌های کوچک بغلی و حمایلی نیز همین کارکرد را داشت. پهلوانان و جنگجویان برای پیروزی در نبرد قرآن‌های کوچکی را توسط چرم، نخ و یا پارچه‌ای به بازوی خود می‌بستند و از همین رو بود که کوچک‌ترین قطع قرآن به بازوبندی شهرت پیدا کرد.

این فرهنگ احتمالاً بنا بر تأویل روایاتی چون «حَمَلَةُ الْقُرْآنِ هُمُ الْمُخْضِفُونَ بِرَحْمَةِ اللَّهِ...»^۱ و یا «حَمَلَةُ الْقُرْآنِ عُرْفَا أَهْلِ الْجَنَّةِ وَ الْمَجَاهِدُونَ فِي اللَّهِ قُودًا أَهْلِ الْجَنَّةِ وَالرُّسُلُ سَادَةُ أَهْلِ الْجَنَّةِ»^۲ در میان مردم و جنگجویان شایع گردیده بود. از منظری دیگر توجه به روایت‌های متعدد در باب ثواب نگاه به کلام الله مجید و یا همراه داشتن آن و نگاه داشتنش در منزل چون «... وَ الْتَنْظُرُ فِي الصَّحِيفَةِ يَعْزِي صَحِيفَةَ الْقُرْآنِ عِبَادَةً...»^۳ از پیامبر اکرم صلوات الله علیه که حتی نگاه به قرآن را هم عبادت می‌دانسته و یا روایت «إِنَّهُ لَيَعْجَبُنِي أَنْ يَكُونَ فِي الْبَيْتِ مُصْحَفٌ يَطْرُدُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِه الشَّيَاطِينَ»^۴ از امام صادق علیه السلام که تشویق به نگهداری قرآن در منزل است. از جمله دلایلی بود که نگارش قرآن‌های کم حجم، تک برگ و یا چند برگ را که قطعاً خواندن آنها سخت و چه بسا غیرممکن بود را توجیه می‌نمود.

از دیگر دلایل کتابت قرآن به خط خفی فارغ از نگاه‌ها و دلایل معنوی و روحانی دغدغه‌هایی است که کاتبان کلام الله مجید در روزگاران پیشین داشته‌اند. شاید مهمترین مشکلات تهیه کاغذ و هزینه آن بود و بعد از آن سرعت در استنساخ، چراکه کتابت کل کلام الله مجید به خط خفی سرعتی به مراتب بیشتر از کتابت به خطوط جلی و رعایت قواعد و اسلوب کتابت‌های در ابعاد و اندازه واقعی داشت. خاصه آنکه در عموم قرآن‌های کتابت شده به شکل طومار و با خط خفی ما با نوعی عادی و معمولی از خط روبرو هستیم. به همین جهت بسیاری از مردم از باب علاقه به داشتن کلام الله مجید در منازل خود به سفارش این نوع از قرآن‌ها روی می‌آوردند.

۱. مستدرک الوسائل: ۴/۲۵۲.

۲. النوادر (راوندی): ۱۹.

۳. وسائل الشیعه: ۶/۲۰۵.

۴. الکافی: ۱۱/۳۷.

قرآن‌های کم‌ورق خطی

متأسفانه اطلاعات و داشته‌های ما از تاریخچه این نوع از قرآن‌های کم‌ورق و کم‌حجم بسیار اندک است. از جمله چالش‌های این پژوهش ورای آفات ناشی از گذر زمان، عدم فهرست‌نویسی بسیاری از قرآن‌های خطی در کتابخانه‌های ایران و جهان و یا مجموعه‌های شخصی است. این درحالی است که ویژگی‌های خاص ظاهری این نوع از قرآن‌ها موجب گردیده تا بسیاری از این قرآن‌ها در میان اشیاء موزه‌ای و در ویترین‌ها و یا مخازن موزه‌ها قرار بگیرند که مع الاسف اطلاعات آنچنانی از آنها مستند و مکتوب نگردیده است.

این نوع نگرش خاص به کتابت قرآن آنچنان که پیش از این اشاره گردید، موجب تولید واژگانی خاص، هم از حیث قطع و اندازه قرآن گردیده و قطع‌های بغلی، بازوبندی، جیبی، جانمازی، حمایتی انوعی از قطع‌هایی هستند که از پیاپی این نگرش خاص تولید شده‌اند و هم به جهت ریز و مندمج شدن خطوط و استفاده هرچه کمتر از کاغذ شاهد تولید واژگانی از حیثیت تعداد کاغذ و اوراق به کار رفته در کتابت و انتشار قرآن شده‌ایم.

قرآن‌های لوله‌ای یا طوماری، یک‌ورقی، دو‌ورقی، چهارورقی، شش صفحه‌ای، پانزده‌ورقی، سی‌ورقی، شصت‌ورقی و یکصد و بیست‌ورقی از جمله واژگانی هستند که ناظر به تخفیف هرچه بیشتر تعداد کاغذ و اوراق مورد استفاده کاتبان و خوشنویسان برای کتابت این نوع از قرآن‌ها هستند.

اولین بار در فهرست کتابخانه سلطنتی ایران است که به این شکل از دسته‌بندی قرآن‌ها بر اساس تعداد ورق برخورد می‌کنید، قرآن یک‌ورقی، قرآن سی‌ورقی، قرآن شصت‌ورقی از جمله واژگانی هستند که در این فهرست برای تمییز این قرآن‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. کاربرد این نوع از واژگان و دسته‌بندی بر اساس میزان ورق و کاغذ مورد استفاده سابقه‌ای بسیار قدیمی تر دارد. ناگفته نماند که بیشترین قرآن‌های کم‌ورق و طوماری خطی نیز در کتابخانه سلطنتی گرد هم آمده بود که در حال حاضر در کاخ گلستان نگهداری می‌شوند و از این حیث این مجموعه بسیار بااهمیت و قابل توجه است.

قرآن‌های لوله‌ای (طوماری)

طومار قدیمی‌ترین شکل کتاب است و این واژه برگرفته از واژه یونانی (Tomarion)^۵ و عبارت است از مجموعه‌ای از اوراق به هم وصل شده به گونه‌ای که طول آن از عرض بیشتر شود و به صورت لوله در هم پیچیده گردد. طومارها به دونوع کلی تقسیم بندی می‌شوند، (Volumen) که از قدیمی‌ترین زمان به کار می‌رفته و نوعی طومار بدون تاشدگی افقی است و (Rotulus) که این نوع نیز بدون تاشدگی اما به صورت عمودی است.^۶

۵. معجم مصطلحات المخطوط العربی: ۱۵۲.

6. Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers: 224.

هرچند استفاده از شکل طومار سابقه‌ای دیرین و قدیمی دارد و این آگاهی به ما رسیده است که در دوران سَفَاح (حک. ۱۳۷-۱۳۲ق.) اولین خلیفه عباسی، طومار برای کارهای اداری مورد استفاده قرار گرفته است. اما برای ما مشخص نیست که دقیقاً از چه تاریخی کتابت قرآن به شکل طومار مرسوم شده است. یکی از قدیمی‌ترین طومارهای قرآنی به جای مانده طومار کتابخانه ملی فرانسه (تصویر شماره ۱) به شماره (Arabe ۶۰۸۸) است که احتمالاً منشأ مصری دارد و متعلق به سال حدود ۸۰۳ق. است.^۷

همچنین قدیمی‌ترین قرآن تاریخ‌داری که به شکل طومار در کتابخانه‌های ایران موجود و شناسایی گردیده، قرآنی به طول ۷ متر در کاخ گلستان است که به تاریخ جمعه هشتم رمضان سال ۹۹۴ قمری توسط منوچهر بن علاءالدین رستم‌داری نوری کتابت شده است. هرچند طومارهای قرآنی شکل متفاوتی نسبت به دیگر انواع قرآن‌های کم‌ورق دارند. اما این طومارها نیز از به هم پیوستن تعداد کمی ورق و با کتابت قرآن با خطوط ریز و خفی شکل گرفته‌اند.

فهرست زیر معرفی قرآن‌های طوماری در کتابخانه‌های ایران است:

- ۱) ۹۹۴ قمری، جمعه هشتم رمضان، ۱۰ × ۷۰۰ سانتی، نسخ غبار متوسط، محراب بن علاءالدین منوچهر رستم‌داری نوری. [کاخ گلستان: ش. ۱۴۲۹]^۸
- ۲) ۹۷۴ قمری، ۳۲ × ۵۶۶۰ سانتی، نسخ غبار، یاقوت حموی؟. [کتابخانه ملی: ش. ۵-۲۲۲۰۳]^۹

۷. نسخه‌شناسی: نسخه‌های خطی اسلامی؛ ویژگی‌های مادی و گونه‌شناختی: ۴۰.

۸. فهرست کتابهای خطی کتابخانه کاخ گلستان - قرآنها: ۴۳۷.

۹. این نسخه در سال ۱۳۹۴ ش. توسط کتابخانه ملی خریداری گردیده و انتساب کاتب آن به یاقوت حموی که در سال ۶۲۶ق. از دنیا رفته دور از ذهن است، مگر آنکه تشابه اسمی بوده و یا احتمالاً این عنوان بر این طومار جعل شده باشد.

تصویر ۲. بخشی از طومار ملی فرانسه مشتمل بر آیات پایانی قرآن کتابت شده در سال ۸۰۳ ق.

- ۳) قرن ۱۱ قمری، ۶۰×۱۰۵ سانتی، نسخ. [کتابخانه ملی: ش. ۱۰۳۷]^{۱۰}
- ۴) قرن ۱۱ قمری، نسخ غبار. [کتابخانه ملک: ش. ۰۶۵۰۷/۰۰۰۰]
- ۵) ۱۲۲۲ قمری، ۱۰×۴۲۰ سانتی، نسخ غبار متوسط. [کاخ گلستان: ش. ۱۱۴۳۰]^{۱۱}
- ۶) ۱۲۷۰ قمری، ۸۵×۳۱۰ سانتی، نسخ غبار. [کتابخانه ملی: ش. ۵-۳۸۵۷۷]^{۱۲}
- ۷) ۱۲۹۵ قمری، ذی الحججه، غبار ملاحیدر روضه خوان. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۵۹]^{۱۳}
- ۸) قرن ۱۳ قمری، (۸×۹۶) سطر؛ ۱۱×۹۷ سانتی، نسخ خفی. [کتابخانه ملی: ش. ۱۵۹۰۷]^{۱۴}
- ۹) [بدون تاریخ] ۱۲×۱۰۰۰ سانتی (۱۰ متر)، نسخ غبار خوش. [کاخ گلستان: ش. ۱۴۲۷]^{۱۵}
- ۱۰) [بدون تاریخ] ۱۱×۸۱۰ سانتی، نسخ غبار خوش. [کاخ گلستان: ش. ۱۴۲۸]^{۱۶}
- ۱۱) [بدون تاریخ] ۸/۵×۴۹۴ سانتی. به خط نسخ غبار. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۱۴۲۳]^{۱۷}
- ۱۲) [بدون تاریخ] ۴۶×۳۶۵ سانتی (۳ متر و ۶۵ سانتی) نسخ خفی خوش، نسخ غبار و ثلث. [کاخ گلستان: ش. ۱۴۳۲]^{۱۸}
- ۱۳) [بدون تاریخ] ۷/۵×۸۸۰ سانتی (۸/۸۰ متر). نسخ غبار متوسط، عبدالله بن مظفر حسنی. [ش. ۱۴۳۱]

۱۰. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران: ۳۸/۹.

۱۱. فهرست کتابهای خطی کتابخانه کاخ گلستان-قرآن‌ها: ۴۳۹.

۱۲. کتابخانه ملی

۱۳. این قرآن زمانی در کتابخانه سلطنتی موجود بوده و در حال حاضر مکان آن نامشخص است. [فهرست کتابخانه سلطنتی

ایران: ۱۶]

۱۴. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران: ۹/۹.

۱۵. فهرست کتابهای خطی کتابخانه کاخ گلستان-قرآن‌ها: ۴۳۳

۱۶. همان: ۴۳۵.

۱۷. همان: ۴۲۷. این قرآن به شماره ۹۴۶۶ در فهرست کتابخانه سلطنتی ایران با ذکر این ویژگی‌ها ثبت شده است: «کلام الله مجید لوله‌ای روی کاغذ ترمه که در میان توضیح و خطوط درشت و اشکال مختلفه کلمات را پر کرده است در محفظه فولادی که با طلا

و خط ثلث سواد شده است» رک: فهرست کتابخانه سلطنتی ایران: ۹۵۱.

۱۸. همان: ۴۴۱.

- ۱۴) [بدون تاریخ] ۹۷۱۰×۱۱۰ سانتی، نسخ خفی و انجامه به خط رقاع. [کتابخانه ملی: ش. ۵-۱۵۹۰۷]^{۱۹}
۱۵) [بدون تاریخ] ۶۰۲۰×۱۰۸ سانتی، نسخ غبار. [کتابخانه ملی: ش. ۵-۶۱۴۷]^{۲۰}

قرآن‌های یک ورقی

کتابت کل قرآن تنها بر روی یک ورق، آن هم به صورت یک رو کاری شگفت‌انگیز بود که توسط کاتبان انجام می‌گرفت، نمونه‌های این نوع از قرآن‌ها بسیار کم است و تنها نمونه‌های شناسایی شده آن در کتابخانه سلطنتی ایران محفوظ بوده که مع‌الاسف امروزه اطلاعی از آنها در دست نیست و تنها در «فهرست کتابخانه سلطنتی ایران» تألیف شده در سالهای ۱۳۲۸-۱۳۳۸ ق. است که به این نوع قرآن اشاره شده است.

۱۶) [بدون تاریخ] یک ورقی خیلی بزرگ، جلد مقوای گل و بوته که سی جزو روی یک ورق نوشته شده است، خطی مذهب، مجدول جلد متن ترنج و کنج دار بوم قرمز که متن جلد بوم طلای تمام گل و بوته است که روی پوست آهو نوشته شده است. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۷۰]^{۲۱}

۱۷) [بدون تاریخ] یک ورقی، که در اول آن جوشن کبیر نوشته شده است، مذهب، مجدول قطع بزرگ رحلی جلد مقوای مذهب گل و بوته دور نوشته به خط نسخ متن بوم زرک کاغذ ترمه. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۷۱]^{۲۲}

۱۸) [بدون تاریخ] یک ورقی که در اول آن بعضی دعاها نوشته شده قطع ایضا جلد ایضا گل و بوته که ... کاغذ ترمه حاشیه مذهب. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۷۲]^{۲۳}

۱۹) [بدون تاریخ] قرآن یک ورقی، که در اول آن دعای جوشن نوشته شده است، جلد گل و بوته متن بوم زرک دور نوشته خط نسخ. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۷۳]^{۲۴}

قرآن‌های دو ورقی (دو صفحه‌ای)

کتابت کل قرآن بر روی دو صفحه یک ورق به طوری که پانزده جزو آن در یک سمت و پانزده جزو دیگر در سمت دیگر آن باشد. از قدیمی‌ترین قرآن‌های دو صفحه‌ای شناسایی شده می‌توان از قرآنی به خط نسخ غبار عبدالله بن عاشور اصفهانی نام برد که از مشاهیر خوشنویسان نسخ در آغاز دوره قاجار بود و به کثرت کتابت قرآن معروف می‌باشد. بیانی نقل می‌کند که یکصدمین قرآنی را هم که نوشته دیده است.^{۲۵} او این قرآن دو صفحه‌ای را به دستور فتح‌علی شاه قاجار قرآنی در اصفهان کتابت نموده است.

۱۹. کتابخانه ملی

۲۰. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران: ۲۳/۱: راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان: ۱۰۰.

۲۱. فهرست کتابخانه سلطنتی ایران: ۱۹.

۲۲. همان.

۲۳. همان.

۲۴. همان.

۲۵. احوال و آثار خوش‌نویسان: ۱۰۹۱.

البته این قرآن دارای شش صفحه است که دو صفحه اول و دو صفحه آخر مذهب و خارج متن قرآن است و متن قرآن در دو صفحه کتابت شده است در پایان این قرآن به خط رقاع جلی و نسخ خوش رقم چنین آمده است:

«کتبه العبد الاقل الاضعف المسکین المستکین ... عبدالله بن عاشور الاصفهانی قرآن صدو یکم» «فی سنه ۱۲۳۱» «حسب الامر ... فتحعلی شاه ... سرکاری مؤمن السلطنه البهیه نظام الدوله العلیه این قرآن مجید در خطه اصفهان سمت اتمام یافت. فی شهر ذی الحجه ۱۲۳۱»^{۲۶}

در بسیاری از قرآن‌هایی دورقی صفحاتی قبل و بعد از متن قرآن هستند که در آنها دعای قبل و بعد تلاوت و یا برخی از ادعیه و مطالب دیگر درج گردیده است اما متن قرآن منحصر در دو صفحه کتابت گردیده است.

(۲۰) ۱۲۳۱ قمری. ذی حجه، ۵۶ × ۹۵ سانتی. نسخ غبار، عبدالله بن عاشور زنانی اصفهانی، هر جزوی را در یک مربع مجدول نوشته‌اند که روی هم این دو صفحه سی مربع مجدول شامل سی جزو و قرآن کامل است. [کاخ گلستان: ش. ۱۰۷۸]^{۲۷}

(۲۱) ۱۲۴۹ ق. ذی قعدة، نسخ غبار، دو صفحه و هر صفحه ۳۳۷ سطر کتابت. [کاخ گلستان: ش. ۱۴۴۰]^{۲۸}

(۲۲) ۱۲۵۱ قمری، ۴۴ × ۵۹ سانتی. نسخ غبار، حاجی میر سیف‌الله ابراهیم حسینی اصفهانی، ۶ صفحه هر صفحه ۳۳۷ سطر که تمامی سی جزو قرآن تنها در دو صفحه آن کتابت شده است. [کاخ گلستان: ش. ۱۴۳۶]^{۲۹}

(۲۳) ۱۲۵۲ قمری، ۴۲ × ۶۲ سانتی، نسخ غبار، محمد ابراهیم بن سیف‌الله الحسینی، ۶ صفحه هر صفحه ۳۳۷ سطر [کاخ گلستان: ش. ۱۴۳۸]^{۳۰}

(۲۴) ۱۲۶۴ ق.، ۳۱ × ۴۷/۵ سانتی، نسخ غبار، سید علی، دو صفحه هر صفحه پانزده جزو که به پانزده جدول مذهب تقسیم و در هر جدول یک جزو قرآن در ۵۶ سطر کتابت شده است. [کاخ گلستان: ش. ۱۰۵۷]^{۳۱}

(۲۵) ۱۲۶۷ قمری. شعبان، ۴۰ × ۵۹ سانتی، نسخ غبار، سادات علی، هر جزوی از قرآن درون یک ترنج

۲۶. همان: ۱۰۹۲.

۲۷. فهرست کتابهای خطی کتابخانه کاخ گلستان - قرآنها: ۳۲۵.

۲۸. همان: ۴۵۷.

۲۹. همان: ۴۴۹.

۳۰. همان: ۴۵۳؛ راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان: ۸۴.

۳۱. فهرست کتابهای خطی کتابخانه کاخ گلستان - قرآنها: ۲۷۵؛ فهرست کتابخانه سلطنتی ایران: ۱۶؛ راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان: ۸۹.

می باشد که روی هم سی تریج دارد و بین تریج های کتابت شده تریج های دیگری است که متن آنها لاچوردی ساده می باشد و یکی از آنها را تذهیب کرده اند و بقیه نا تمام مانده است. [کاخ گلستان: ش. ۱۴۳۵]^{۳۲}

(۲۶) [بدون تاریخ] رحلی به ابعاد ۳۶ × ۴۷ سانتی، دو ورق است و کتابت قرآن در دو صفحه میباشد. [کاخ گلستان: ش. ۱۰۵۹]^{۳۳}

قرآن های دوازده ورقی (بیست و چهار صفحه ای)

این تعداد اوراق احتمالاً به نیت دوازده امام انتخاب شده است و هیچ تناسبی با تعداد جزوها و یا حزب های قرآن ندارد. تنها یک نمونه از آن شناسایی گردیده است.

(۲۷) [بدون تاریخ] ۳۶ × ۴۷ سانتی. نسخ نیم دو دانگ، حسن طیب، ۲۴ صفحه که هر صفحه به چهار مربع مستطیل قسمت شده و در هر مربع مستطیل ۳۹ سطر کتابت دارد. [کاخ گلستان: ش. ۱۰۵۸]^{۳۴}

قرآن های پانزده ورقی (سی صفحه ای)

در این نوع از قرآن هر جزو قرآن بر روی یک صفحه (هر ورق دو جزو) کتابت می گردد و کل قرآن بر روی پانزده ورق (سی صفحه) ختم می شود. قدیمی ترین قرآنی که به این شکل سراغ داریم نسخه ای است کتابت شده در سال ۱۰۷۰ قمری که در کتابخانه مولانا آزاد علیگر هند قرار دارد.

(۲۸) ۱۰۷۰ قمری: نسخ، ۶۰ سطر، ۳۰ صفحه [مولانا آزاد علیگر: ش. ۲۸۳]^{۳۵}

(۲۹) [قرن ۱۳ ق. ۲۲ × ۳۴ سانتی، ۳۲ صفحه هر صفحه ۸۲ سطر و هر صفحه یک جزو قرآن است. [کاخ گلستان: ش. ۱۰۷۶]^{۳۶}

قرآن های سی ورقی (شصت صفحه ای)

از آنجایی که قرآن دارای سی جزء است، کتابت و نگارش قرآن در سی ورق به عنوان رسم مشخصی میان کاتبان باب گردید، تا مطابق همین عدد اوراقی را برای کتابت تدارک دیده و به قلمی خفی کلام الله مجید را در ۳۰ ورق کتابت نمایند.

۳۲. فهرست کتابهای خطی کتابخانه کاخ گلستان - قرآن ها: ۴۴۷.

۳۳. همان: ۲۷۷.

۳۴. همان: ۲۷۵، احتمالاً قرآن شماره ۸۷ در فهرست کتابخانه سلطنتی ایران: ۲۴.

۳۵. مرکز میکروفیلم نور: جلد دوم.

۳۶. فهرست کتابهای خطی کتابخانه کاخ گلستان - قرآنها: ۳۲۱. این قرآن به شماره ۸۰ در فهرست کتابخانه سلطنتی ایران با این توصیف معرفی شده است: «قطع نیم ورقی، کاغذ ترمه، سجاوندی شده، سرسور روی طلا بقلم سفیدآب، مجدول کمند و سرلوحدار که حزب و جزو و نصف الجزو روی طلا بقلم قرمز در میان بازوبندی ها نوشته شده و مقدم از قرآن یک ورق مذهب بکمند و سرلوحدار که وسط هر صفحه یک داره بزرگ تذهیب شده و وسط هر یک روی طلا سوره فاتحه با سفیدآب نوشته شده است و در پشت آن شاهزاده اعتضادالسلطنه شرحی نوشته و مهر کرده است، جلد ساغری مشککی وسط تریج سوخته طلا اندازی شده که تذهیب شده است.» فهرست کتابخانه سلطنتی ایران: ۲۲.

کاتبان تلاش می‌کردند با ریزنویسی قرآن نیم جزء از اجزاء سی‌گانه قرآن را در یک صفحه ختم نمایند و در نتیجه دو صفحه مقابل یکدیگر، شامل یک جزء تمام از سی جزء قرآن بود که سر صفحه نخست، آغاز جزو و پایان صفحه دوم، آخرین آیه آن جزء به‌شمار می‌رفت به‌طوری‌که تمام قرآن در سی ورق کتابت می‌گردید.^{۳۷}

دقیقا مشخص نیست که از چه تاریخی این شکل از کتابت قرآن مرسوم می‌گردد، اما قدیمی‌ترین قرآن سی‌ورقی که اطلاعی از آن به ما رسیده را عبدالباقی تبریزی (د: ۱۰۳۹ق.) کتابت و به اورنگ زیب بهادر تقدیم نموده است. او از معاریف خوشنویسان دوره شاه عباس بزرگ صفوی است که در خط ثلث، نسخ و رقاع از اساتید و از جمله شاگردان علاءالدین تبریزی است.^{۳۸} هفت قلمی در تذکره خود این موضوع را چنین بازگو می‌کند:

«در عهد شاهجهان پادشاه عبدالله مشتهر به عبدالباقی حداد در دوره اخیر گوی سبقت از نسخ‌نویسان برده - خط نسخ را عروس الخط کرده آرایش و زینت دیگر بخشید - در هندوستان آمده بجناب شاهزاده اورنگ زیب بهادر نوشته خود قرآن سی‌ورقی و کلام الله و صحیفه و غیره گزرانیده مخاطب بیاقوت رقم شده بوطن معاودت کرد»^{۳۹}

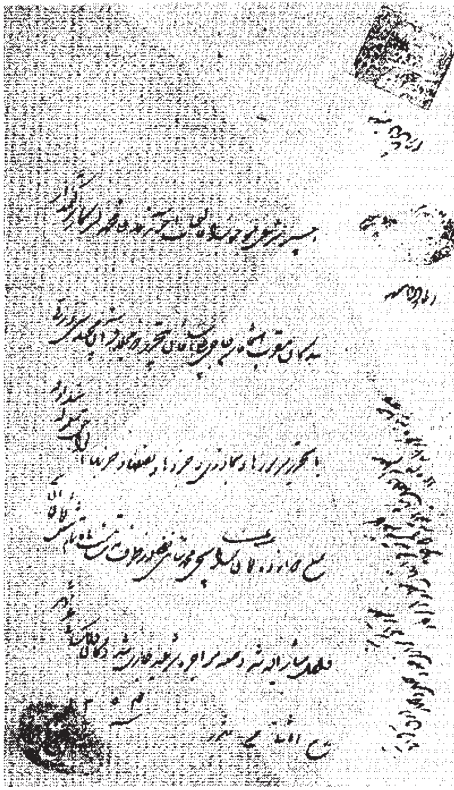
به نظر می‌رسد عبدالباقی تبریزی این قرآن سی‌ورقی را در قرن ۱۰ و یا اوایل قرن یازده قمری کتابت نموده که مع الاسف اثری از این قرآن در دست نیست. این شیوه از کتابت قرآن و اساسا کتابت قرآن در اوراق کم در دوره قاجار از رونق قابل توجهی برخوردار می‌گردد، تا جایی که ما شاهد کتابت تعداد زیادی قرآن سی‌ورقی توسط خوشنویسان این دوره هستیم، از مشاهیر خوش‌نویسان این دوران که قرآن‌های سی‌ورقی کتابت نموده‌اند می‌توان از عبدالله بن عاشور رنانی اصفهانی یاد نمود که از کاتبان پرکار و قرآن‌نویسان مشهور آن دوران است و چنانچه گذشت قرآن دو ورقی به فرمان فتح‌علی شاه قاجار به سال ۱۲۳۱ق. در اصفهان کتابت نموده است. همچنین سندی در دسترس داریم که اقرارنامه کاتبی (آخوند ملامحمد علی) به اجیر شدن شرعی برای کتابت یا تذهیب و تجلید یک قرآن سی‌ورقی است:

۱	اجیر شرعی نموده خود را عالیجناب آخوند ملامحمد علی به سرکار شوکت‌مدار
۲	بندگان مقرب الخاقان علی پاشاخان به تحریر دو مجلد قرآن مجید سی‌ورقی
۳	با تحریر سرسوره‌ها و سجاوندی و جزوها و نصفها و حزبها حق معموله متداوله
۴	به مبلغ دوازده تومان رایجی محمدشاهی فضی در ظرف مدت هشت ماه شش تومان ان شاء الله

۳۷. قرآنهای چاپی: ۱۴۵.

۳۸. تذکره عرفات العاشقین و عرصات العارفين: ۲۵۶۱/۴؛ تذکره نشتر عشق: ۲۲۹/۱؛ فهرست نمونه خوش کتابخانه شاهنشاهی ایران که به‌نمایش گذاشته شده است: ۹؛ تذکره خوشنویسان: ۳۶۴

۳۹. تذکره خوشنویسان: ۱۲۵

۵	واصل مشارالیه شد و صیغه مؤاجره شرعیه جاری شد، و کان ذالک فی ۶ شهر
۶	ربیع الثانی من شهور ۱۲۵۴ [مهر بیضی با سجع] عبده الراجی علی محمد
	به مضمون من شاهدم [مهر بیضی با سجع] بنده آل محمد هاشم حاشیه به مضمون من شاهدم [مهر مربع با سجع] اللهم صلی علی محمد و آله محمد ^{۴۰}

مطابق این سند او می پذیرد که در ازای مبلغ دوازده تومان در مدت هشت ماه دو مجلد قرآن سی ورقی را برای علی پاشاخان کتابت نماید. علی پاشاخان فرزند علی بیک دنبلی خویی (م: ۱۲۱۶ق. و دایی میرزا محمدخان سپهسالار (سرکشیکچی) و جد مادری پدر دکتر محمدامین ریاحی بوده است که از قرار معلوم مدتی حاکم ساوه بوده است.^{۴۱} این سند گواهی بر رواج کتابت این نوع از قرآن ها در دوره قاجار است.

فهرست اجمالی قرآنهای خطی سی ورقی شناسایی شده در کتابخانه های ایران بدین قرار است:

- تصویر ۳. اقرارنامه آخوند محمد علی کتابت در ۶ ربیع الثانی ۱۲۵۴ق. برگرفته از مقاله اسنادی درباره اجرت کتابت و صحافی در قرن سیزدهم
- (۳۰) قرن یازدهم قمری، نسخ، ۳۰ برگ، ۲۱×۱۳، ۴۱ سطری. [مرعشی: ش. ۱۳۹۷۵]^{۴۲}
- (۳۱) ۱۱۰۳ قمری: بیست جمادی الثانی، ۲۴/۵×۱۳، نسخ درویش عنایت الله بن عبدالرحیم، ۳۱ برگ، ۵۵ سطر. [کتابخانه ملی: ش. ۵۶۰۴]^{۴۳}
- (۳۲) ۱۲۰۸ قمری، متن و حاشیه و سرلوح تمام مرصع تذهیب شده، جزء مرصع وار بدون رقم و تاریخ جلد مقوای اندرون نوشته بیرون تذهیب بوم مشکلی ترنج و برگ مودار که بدون بوم موطن نقش است. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۶۴]^{۴۴}
- (۳۳) [قرن سیزدهم] خط ملا عبدالله بن عاشور زبانی اصفهانی^{۴۵}، که خواص سور آنرا آقا عبدالحسین

۴۰. اسنادی درباره اجرت کتابت و صحافی در قرن سیزدهم: ۲۰.

۴۱. صحافی و مجلدگری: ۳۶۷.

۴۲. مرعشی: ۴۳۰/۳۵؛ فنخا: ۸۶۶/۲۴.

۴۳. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ۸۲/۲۲؛ فهرست نسخه های خطی گنجینه قرآن: ۲۰۱.

۴۴. فهرست کتابخانه سلطنتی ایران: ۱۷.

۴۵. سپهر وی را جزو خوشنویسان نستعلیق دوره فتح علی شاه قاجار آورده و سال وفاتش را ۱۲۱۸ق. ثبت کرده است. احوال و آثار خوشنویسان: ۳۵۵. که این تاریخ بدون شک اشتباه است چرا که چنانکه گذشت از او قرآن های در تاریخ های بعدتر و مثلاً قرآن دو ورقی منتشره به تاریخ ۱۲۳۷ق. به فرمان فتح علی شاه قاجار سراغ داریم. با این حال وی به خط نسخ بیشتر شهرت داشته به طوری که نوشته اند حدود یکصد نسخه کلام الله مجید در مدت عمر نوشته است. دایره المعارف تشیع: ۳۳۳/۸.

شکسته نویسنده اصفهانی نوشته است.^{۴۶}

(۳۴) ۱۲۴۴ قمری: ۲۶ جمادی الأول، نسخ خفی نزدیک به غبار، ابعاد ۲۰×۵/۳۰ سانتی متر، ۴۸ سطری [گنجینه قرآن: ش. ۲۰]^{۴۷}

(۳۵) ۱۲۶۶ قمری، نسخ خوب، میرزا محمد حسین یزدی، ابعاد ۲۱/۵×۱۴/۵ سانتی متر، ۳۳ صفحه، ۳۷ سطری. [سپهسالار: ش. ۱۰۲۰ مکرر]^{۴۸}

(۳۶) ۱۲۷۴ قمری، نسخ، نورالدین احمد بن شهاب الدین حسینی نیریزی، ۲۰×۳۲ سانتی متر، ۳۲ ورق، ۴۶ سطری [آستان قدس: ش. ۱۲۶۷]^{۴۹}

(۳۷) ۱۲۷۸ قمری، ذی قعدة، نسخ غبار خوش، نورالدین احمد بن شهاب الدین حسینی نیریزی، ۱۸×۲۹/۸ سانتی متر، ۳۳ ورق، ۴۸ سطر. [کاخ گلستان: ش. ۹۶۴]^{۵۰}

(۳۸) [قرن سیزده] نسخ غبار، ۱۸/۷×۲۹/۸ سانتی متر، ۳۳ ورق، ۴۸ سطر. [کتابخانه آستان قدس: ش. ۱۵۲۶]^{۵۱}

(۳۹) [قرن سیزده] بدون کاتب، هر نیم جزء در یک صفحه، ۱۹/۵×۳۴، ۴۸ سطر. [مجلس: ش. ۱۵۶۳۲]^{۵۲}

(۴۰) [بدون تاریخ] بدون کاتب، نسخ، ۵۷ سطر، ۳۲ صفحه. [مولانا آزاد علیگر: ش. ۲۸۲]^{۵۳}

(۴۱) [بدون تاریخ] نسخ غبار، ابعاد ۱۹ در ۲۹ سانتی متر، ۴۴ سطر. [کاخ گلستان: ش. ۹۶۳]^{۵۴}

(۴۲) [بدون تاریخ] قرآن سی ورقی، حاشیه به خط نستعلیق نوشته متن قرآن و متن حاشیه طلائع ازادی شده، کاغذ ضخیم ترمه، سرلوح دار که دو صفحه پشت ورق اول مذهب مرصع است و حاشیه آن فهرست قرآن نوشته شده است، مجدول مرصع کمندار جزو حزب و سی سوره مرصع جلد مقوای بوم سفید، بدون بوم قرمز گل و بوته بقلم طلا در قطع نیم ورقی کوچک. [کتابخانه سلطنتی:

۴۶. کتابچه ثبت قرآنیهای نفیس خطی و کتب ادعیه کتابخانه مدرسه سپهسالار [میراث اسلامی ایران: ۵۹۵/۶]

۴۷. فهرست نسخه های خطی گنجینه قرآن: ۵۷/۱.

۴۸. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه سپهسالار: ۸/۱.

۴۹. راهنمای گنجینه قرآن: ۳۳۳.

۵۰. فهرست کتابهای خطی کتابخانه کاخ گلستان - قرآنها: ۶۱ این قرآن در فهرست سابق کتابخانه به این شکل توصیف شده است: قرآن قطع نیم ورقی کوچک سی ورقه رقم احمد نورالدین الحسینی النیریزی در شهر ذی قعدة ۱۲۷۸ نوشته حاشیه بعضی تعرضات بخط نستعلیق دارد، مجدول کمند و سرلوح دار جزو و حزب مرصع، جلد مقوای بوم مشجر ماشی تریج و کنج گل و بوته [فهرست کتابخانه سلطنتی ایران: ۲] بیانی از این کاتب با نام «نورالدین تبریزی - سید» یاد می کند و اشاره می کند که از خطوط او دیده ام: قرآن سی ورقی، نیم ورقی جلد روغنی، دو صفحه افتتاح متن و حاشیه مرصع نسخ کتابت خفی غبار خوش با رقم: قد تشرفت باتمام، بوم الثلثاء شهر ذی قعدة الحرام من شهور سنه ثمان و سبعون و مائین بعد الالف... این المرحوم المغفور شهاب الدین احمد نورالدین الحسینی الشیرازی». احوال و آثار خوش نویسان: ۱۲۲۳.

۵۱. راهنمای گنجینه قرآن: ۳۵۰.

۵۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس: ۲۰۴/۴۳. کاتب این نسخه مشخص نیست ولی علی اصغر بن محمد ابراهیم در یادداشت آغاز نسخه تصریح کرده که آن را از ظاهر خطاط همدانی در محرم ۱۲۹۲ ق. خریده است.

۵۳. مرکز میکروفیلم نور: جلد دوم

۵۴. فهرست کتابهای خطی کتابخانه کاخ گلستان - قرآنها: ۵۹.

تصویر ۴. قرآن خطی سی و رقی، کتابت در سال ۱۱۰۳ قمری موجود در کتابخانه ملی ایران به شماره ۵۶۰۴.

تصویر ۵. قرآن خطی سی و رقی، کتابت در قرن سیزدهم قمری موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره ۱۵۶۳۲.

ش. ۶۱] ۵۵

(۴۳) [بدون تاریخ] نیم ورقی کوچک، سی ورقی، کاغذ ترمه که فهرست و دعای قبل از تلاوت مذهب شده و سرلوح ورق آخر تمام مذهب بدون رقم و تاریخ جلد بوم مشجر ماشی ترنج و کنج گل و بوته زمینه مرغش. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۶۳] ۵۶

(۴۴) [بدون تاریخ] وزیری، جلد سوخت خط قدیم، متن و حاشیه شده، متن ترمه حاشیه شکری سجانودی شده، سرلوحه ها طلا انداخته شده روی آنها بسفید آب نوشته اند که ورق اول سرلوحه مرصع و سوره فاتحه بسفید نوشته شده، جلد ساغری طلا انداخته شده وسط ترنج زمینه جلد مشکلی. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۸۱] ۵۷

(۴۵) [بدون تاریخ] سی ورقی، بسیار قدیم که در آخر قرآن ثبت شده که در مکه معظمه از روی رسم الخط حضرت امیر (ع) نوشته اند، نیم ورقی کوچک، کاغذ بخارائی مجدول، ورق اول حاشیه مذهب مرصع به لاجورد، تقدیمی شاهزاده فرهاد میرزا که شرح در پشت قرآن نوشته است، جلد ابره تیماج مشکلی منگنه. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۹۴۶۲] ۵۸

(۴۶) [بدون تاریخ] ۱۸×۲۶ سانتی متر، سی ورقی. [کتابخانه ملی: ۰۰۲۳/۰۰۱]

(۴۷) [بدون تاریخ] ۱۶/۵ × ۲۶/۵ سانتی، نسخ متوسط، ۶۰ صفحه و هر صفحه ۴۲ سطر. [کاخ گلستان: ش. ۹۶۶] ۵۹

(۴۸) [بدون تاریخ] ۱۵ × ۲۳ سانتی، نسخ متوسط، ۶۲ صفحه و هر صفحه ۴۹ سطر. [کاخ گلستان: ش. ۹۸۲] ۶۰

(۴۹) [بدون تاریخ] قرآن شصت ورقی مذهب مجدول کمند و سرلوح دار محشی بخط شکسته و نستعلیق سرسوره دار بدون رقم فهرست دار دو سرلوح آن مرصع با جلد مقوای روغنی مذهب ترنجی حاشیه مشکلی مذهب قطع وزیری که اندرون جلد یکشاخه درخت بقلم طلاست و کاغذ آن ترمه. [کتابخانه سلطنتی: ش. ۶۸] ۶۱

قرآن های کم ورق چاپی

در دوره قاجار و با توجه به شیوع کتابت قرآن های سی ورقی خطی شاهد چاپ و انتشار این نوع از قرآن نیز می باشیم. هرچند صنعت چاپ سنگی بسیاری از کاتبان را با خود همراه نمود و کاتبان صاحب نامی نیز کتابت های ارزشمندی از خود به یادگار گذاشتند اما محدودیت های تکنیک چاپ

۵۵. فهرست کتابخانه سلطنتی ایران: ۱۶.

۵۶. همان: ۱۷.

۵۷. همان: ۲۲.

۵۸. همان: ۹۵۱.

۵۹. فهرست کتابهای خطی کتابخانه کاخ گلستان - قرآنها: ۶۷.

۶۰. همان: ۱۰۷.

۶۱. فهرست کتابخانه سلطنتی ایران: ۱۷.

سنگی امکان هنرنمایی را فراهم نمی نمود که از آنجمله کتابت و انتشار قرآنی با خط خفی و ریز عملاً با تکنیک چاپ سنگی امکان پذیر نبود. اما رشد و توسعه دیگر تکنیک های چاپ آهسته آهسته این امکان را برای خوشنویسان فراهم نمود که به خوبی به بازنمایی هنرهای خود و تکثیر آن در تعداد زیاد برای هرچه بیشتر بهره مند کردن مردم دست بزنند.

برای اولین بار محمد علی بن محمد کاظم لاری ملقب به نخبه الکتاب که از مشاهیر کاتبان عصر خود در شبه قاره موفق می شود، قرآن سی ورقی را کتابت و به سال ۱۳۱۱ ق. در چاپخانه گلزار حسنی بمبئی منتشر نماید. همچنین از این خوشنویس آثار متعدد شیعی در شبه قاره چاپ و انتشار یافته که به قرار زیر است:

- قرآن. بمبئی: مطبع گلزار حسنی، ۶۲ ص، ۱۳۱۱ ق.
- المنتخب فی المراثی، فخرالدین بن محمد طریحی (۱۰۸۵-۹۷۹ ق.)، بمبئی: مطبع گلزار حسنی، ۲ ج، ۱۳۱۱ ق.
- مقاتل الطالبیین و اخبارهم (ج ۱) = احوال آل ابوطالب (ع)، علی بن حسین ابوالفرج اصفهانی (۳۶۰-؟)، بمبئی: مطبع گلزار حسنی، ۲۵۶ ص، ۱۳۱۱ ق.
- اخبار الاوائل و مونس أرباب الفضائل، محمد بن حسین واعظ یزدی، بمبئی: بی جا، ۱۳۱ ص، ۱۳۱۲ ق.
- اسرار قاسمی یا کشف اسرار قاسمی، ملاحسین واعظ کاشفی، بمبئی: دات پرساد، ۱۷۶ ص، ۱۳۱۲ ق.
- مناسک حج، مرتضی بن محمد امین انصاری (۱۲۸۱-۱۲۱۴ ق.)، حیدرآباد دکن: مطبعه عزیز دکن، ۱۰۸+۶۰ ص، ۱۳۱۴ ق.^{۶۲}
- نخبه، محمد ابراهیم بن محمد حسن خراسانی، حیدرآباد دکن: مطبع عزیز دکن، ۱۵۲ ص، ۱۳۱۴ ق.
- الأعمال المستحبة للأماكن المتبركة في مكة المكرمة و المدينة المنورة = اعمال اماکن مکه و مدینه، محمد علی بن محمد کاظم لاری، حیدرآباد دکن: مطبع عزیز دکن، ۶۰ ص، ۱۳۱۴ ق.
- سؤال و جواب یا ذخیره العباد، زین العابدین بن مسلم حائری مازندرانی (۱۳۰۹-؟ ق.)، بمبئی: مطبع دت پرساد، ۴۵۵ ص، ۱۳۱۶ ق.
- نصایح الکافیة لمن يتولى معاوية، محمد بن عقیل علوی حسینی، بمبئی: مطبعه مظفری، ۲۲۴ ص، ۱۳۲۶ ق.
- نثر المرجان فی رسم نظم القرآن، محمد غوث بن ناصر الدین ناطلی ارکاتی (۱۲۳۸-۱۱۶۶ ق.)، حیدرآباد دکن: مطبعه عثمان پریس، ۱۳۳۲ ق.

۶۲. این کتاب مجموعه ای متشکل از سه رساله «مناسک حج» شیخ انصاری، «مناسک حج» شیخ زین العابدین مازندرانی و کتاب «الأعمال المستحبه للأماكن المتبركة» است.

- دیوان وفائی، فتح‌الله بن حسن وفائی شوشتری (۱۳۰۴-۱۲۰۸ ق.) بمبئی: ؟، ۸۹ ص، بی‌تا.
- گنجینه دانش، علی اکبر شیرازی، نظام‌آباد: مطبعه نظام دکن، ۱۰۴ ص، بی‌تا.
این قرآن به سفارش محمد بن آقا میرزا محمد صاحب شیرازی ملقب به ملک‌الکتاب کتابت و انتشار یافته است. و نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌های آستان قدس^{۶۳} و کتابخانه ملی^{۶۴} موجود است. حقیر تاکنون موفق نشده‌ام این قرآن را از نزدیک ببینم و از تکنیک چاپ و کم و کیف آن بی‌اطلاع هستم.
به نظر می‌رسد چاپ و انتشار این نوع از قرآن‌های سی‌ورقی در شبه‌قاره مورد استقبال و توجه بوده است. چنانچه حداقل دو قرآن سی‌ورقی دیگر سراغ داریم که در شبه‌قاره چاپ و منتشر شده است. اولی قرآنی که به‌اهتمام محمدحسین بن حاجی جعفر و به خط نستعلیق زیبا در ۶۰ صفحه ۴۷ سطری و در ابعاد ۲۹×۲۱ سانتی در ماه رمضان سال ۱۳۵۴ قمری چاپ و انتشار یافته است.^{۶۵} و دومی که متأسفانه فاقد تاریخ و دیگر مشخصات است اما در شبه‌قاره کتابت و چاپ شده است.^{۶۶}

اولین قرآن سی‌ورقی چاپی ایرانی

باوجود آنکه کتابت قرآن‌های سی‌ورقی و کم‌ورق در ایران دوره قاجار شایع بوده اما به‌علت فقدان تکنولوژی و امکانات لازم برای چاپ و انتشار چنین قرآن‌هایی ما در ایران هیچ نمونه‌ای چاپی از قرآن‌های سی‌ورقی و کم‌حجم سراغ نداریم. اما بدون شک یکی از زیباترین و آراسته‌ترین قرآن‌های سی‌ورقی جهان توسط یک خوشنویس ایرانی و در دوره مظفری انجام و در خارج از ایران چاپ و منتشر می‌گردد. این قرآن هم از حیث هنرنمایی خوشنویس در کتابت کلام‌الله مجید و هم از نظر کیفیت و دقت در چاپ و انتشار یک از کم‌نظیرترین آثار چاپ شده در دوره قاجار به‌شمار می‌رود و به‌نوعی می‌توان آنرا نقطه‌اوجی از تلفیق هنر خوشنویسی و هنر چاپ در آن دوران و نمونه‌ای ماندگار برای نسل‌های بعد به‌شمار آورد.

میرزا زین‌العابدین شیرازی

میرزا زین‌العابدین شیرازی در سال ۱۲۶۷ ق. در شهر شیراز به دنیا آمد. او فرزند محمدرضا از مدرسان فلسفه و الهیات و ریاضی در شیراز و مادرش نیز از سادات انجوی شیراز بود.^{۶۷} محمدحسین خان فروغی ملقب به ذکاءالملک که در سال ۱۲۷۶ ق. سفری به فارس داشته ضمن تجلیل فراوان از پدر میرزا زین‌العابدین ازو چنین یاد می‌کند که:

«... قصد دیدار بزرگان بی‌انباز آنساحت سعادت طراز کردم، مدرس و تدریس علم حکمت

۶۳. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره ۴۳۹۲۵

۶۴. کتابخانه ملی شماره ۶-۲۵۶۷۱.

۶۵. میراث مشترک ایران و هند: ۱/۱۸۷.

۶۶. همان: ۵/۱.

۶۷. منظومه میرزا زین‌العابدین شیرازی: ۱۲.

دارالعلم شیراز بفرافاضت آن محقق فرید و موحد وحید مزین بود...»^{۶۸}.

در سن هشت سالگی به مکتب رفت و از ده سالگی به خط و کتابت علاقه مند شد. پدرش وقتی خط او را دید تشویقش نمود و قطعه‌های خط اساتید و قلمدان طلایی به او هدیه داد. زین العابدین از پس تشویق پدر به تکمیل هنر خوشنویسی پرداخت. او موفق می‌شود در سن چهارده سالگی دو بار صحیفه علوی را به زیبایی کتابت نماید، آنچنان که به گفته خودش شهره آفاق شد.^{۶۹}

در سن ۱۹ سالگی و حدود سال ۱۲۸۶ق به تهران آمده و در همان زمان موفق به کتابت دو جلد کلام الله مجید می‌شود.^{۷۰} از آنجا که پسرعموی او ملقب به سلطان الکتاب از خوشنویسان صاحب‌نام و شناخته شده بوده، خیلی زود در وزارت عدلیه به عنوان منشی مشغول به فعالیت می‌شود. پدرش حاجی میرزا محمد رضا شیرازی در سال ۱۲۹۵ق. و در سن شصت و پنج سالگی دار دنیا را وداع گفته و در بقعه حافظیه شیراز به خاک سپرده می‌شود.^{۷۱}

میرزا زین العابدین در سن بیست و پنج سالگی خوابی عجیب می‌بیند که بعد از آن و تا سال‌های بسیار به دنبال تعبیر آن خواب است. او امیرمؤمنان علی علیه السلام را خواب می‌بیند که در محفلی با حضور خواص جامی از شربت به دست او داده و برادر بزرگترش مصطفی نیز در نوشیدن این جام او را همراهی می‌کند.^{۷۲} زین العابدین این خواب را برای برخی از دوستان تعریف می‌کند و دوستان به او مژده می‌دهند که خداوند به زودی درهای رحمت را به روی تو باز می‌نماید.

میرزا زین العابدین بعد از مدتی در سال ۱۲۹۸ق. به عنوان منشی در سفارت انگلستان مشغول به کار می‌شود و از آنجا که در کار خود موفق بوده بعد از شانزده سال به افتخار دریافت نشان دولتی نائل می‌گردد. در همه این سال‌ها (قریب به بیست سال) زین العابدین منتظر تعبیر آن خواب بود. اما اتفاقی روی نمی‌دهد و این خواب نیز فراموش می‌گردد.

بعد از قریب به بیست سال و در حالی که میرزا زین العابدین سنش به حدود پنجاه سال رسیده است، برادرش مصطفی که حدود دو سال از او بزرگتر است به طهران می‌آید و ضمن دیداری که با او دارد، صحبت از خط و خوشنویسی می‌شود تا بدانجا که او این موضوع را طرح می‌کند که قریب بیست سال است آرزویی در سر می‌پروراند که قرآنی در سی ورق که هر صفحه نیم جزو باشد و بالای هر صفحه به خط خوش آیه «إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْأَمْطَهُرُونَ تَنْزِيلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ»^{۷۳}

۶۸. دیوان سرخوش: ۱۶.

۶۹. منظومه میرزا زین العابدین شیرازی: ۱۴.

۷۰. همان: ۱۵.

۷۱. دیوان سرخوش: ۱۶.

۷۲. منظومه میرزا زین العابدین شیرازی: ۱۵.

۷۳. سوره واقعه آیات ۷۷ الی ۸۰.

کتابت گردد و همچنین این قرآن دو سرلوح داشته که ابتدا و انتهای قرآن این دو سرلوح با هم قرینه باشد و فهرست آیات و سوره‌ها نیز در دو صفحه کتابت گردد. عمر من تمام شد اما در همه این سالها که شیراز و مصر و روم و اصفهان را گشتم اما هیچ صاحب هنری را پیدا نکرده تا این آرزو به دست او جامه عمل بپوشاند. خوش نویسان جهان را دیده‌ام اما از میان همه آنها خط تو از نظر من برگزیده چنین مهمی هست.

(۱) جدول شغلی میرزازین العابدین شیرازی

سال فعالیت	محل فعالیت	مأخذ
۱۲۹۰ ق.	مجلس جنایات (وزارت عدلیه)	سالنامه ایران: ۴۴
۱۲۹۱ ق.	مجلس محاکمات شرعی و مرافعات ملکیه	سالنامه ایران: ۷۳
۱۲۹۲ ق.	وزارت عدلیه	سالنامه ایران: ۱۱۳
	مجلس تنظیمات عربستان	سالنامه ایران: ۱۱۲
۱۲۹۳ ق.		
۱۲۹۴ ق.		
۱۲۹۵ ق.	وزارت عدلیه	سالنامه ایران: ۱۷۹
۱۲۹۶ ق.	دیوان خانه مبارک	سالنامه ایران: ۱۹۰
۱۲۹۷ ق.	وزارت عدلیه	سالنامه ایران: ۲۳۱
۱۲۹۸ ق.	وزارت عدلیه	سالنامه ایران: ۲۸۶
	سفارتخانه دولت انگلیس (طهران)	سالنامه ایران: ۲۹۱
۱۲۹۹ ق.	سفارتخانه دولت انگلیس (طهران)	سالنامه ایران: ۳۳۵
	دیوان خانه عدلیه	سالنامه ایران: ۳۳۰
۱۳۰۰ ق.	سفارتخانه دولت انگلیس (طهران)	سالنامه ایران: ۳۸۷
۱۳۰۱ ق.	اداره انشاء	سالنامه ایران: ۴۶۰
	سفارتخانه دولت انگلیس (طهران)	سالنامه ایران: ۴۴۲
۱۳۰۲ ق.	اداره تمبر و ثبت دولتی	سالنامه ایران: ۵۰۳
۱۳۰۳ ق.	اداره انشاء	سالنامه ایران: ۵۱۴
	سفارتخانه دولت انگلیس (طهران)	سالنامه ایران: ۴۹۴
۱۳۰۴ ق.	اداره انشاء	سالنامه ایران: ۵۷۴
	سفارتخانه دولت انگلیس (طهران)	سالنامه ایران: ۵۶۹
۱۳۰۵ ق.	اداره انشاء	سالنامه ایران: ۶۳۴

سالنامه ایران: ۶۹۴	اداره انشاء	۱۳۰۶ ق.
سالنامه ایران: ۸۲۲	سفارتخانه دولت انگلیس (تهران)	۱۳۰۷ ق.
	سفارتخانه دولت انگلیس (تهران)	۱۳۰۸ ق.
سالنامه ایران: ۸۸۵	سفارتخانه دولت انگلیس (تهران)	۱۳۰۹ ق.
		۱۳۱۰ ق.
سالنامه ایران: ۹۵۰	سفارتخانه دولت انگلیس (تهران)	۱۳۱۱ ق.
سالنامه ایران: ۹۶۳	وزارت انطباعات و اداره روزنامه جات	
		۱۳۱۲
		۱۳۱۳
سالنامه ایران (تاریخ سلاطین ساسانی، ج. ۱: ۴۵)	سفارتخانه دولت انگلیس (تهران)	۱۳۱۴
		۱۳۱۵
سالنامه ایران: (تاریخ سلاطین ساسانی، ج. ۲: ۴۴)	سفارتخانه دولت انگلیس (تهران)	۱۳۱۶ ق.
سالنامه ایران: (نامه دانشوران): ۴۴	سفارتخانه دولت انگلیس (تهران)	۱۳۱۷
		۱۳۱۸
		۱۳۱۹
سالنامه ایران (نامه دانشوران): ۵۰	سفارتخانه دولت انگلیس (تهران)	۱۳۲۰
سالنامه ایران (نامه دانشوران): ۵۶	سفارتخانه دولت انگلیس (تهران)	۱۳۲۱

بعد از آنکه مصطفی آرزوی خود را مطرح و میرزا زین العابدین را تشویق به این کار می‌کند، میرزا زین العابدین به یاد رؤیایی می‌افتد که بیش از بیست سال پیش دیده و از ذهن او رفته بود و آنچنان‌که در آن خواب جام شربتی که امیرمؤمنان علی علیه السلام به دست او داده را با همراهی برادرش نوشید. کتابت این قرآن را نیز به همان جام شربت و نوشیدن شراکتی با برادرش تعبیر می‌کند.

میرزا زین العابدین خود را موظف به کتابت این قرآن البته با همکاری برادرش می‌داند. اما میرزا زین العابدین روزها به کار دولتی مشغول بود و عملاً نمی‌توانسته در طول روز به کتابت این قرآن بپردازد، اما او عزم خود را جزم کرده بود از این رو هر سحرگاه بیدار شده و مشغول به کتابت این قرآن می‌شود. ماحصل تلاش‌های سحرگاهی او با همکاری و همراهی برادرش طی سال‌های ۱۳۱۳ قمری الی ۱۳۱۵ قمری توفیق کتابت قرآنی در سی ورق است. پس از دو سال شب‌زنده‌داری و اتمام کتابت قرآن دوستان او از این اتفاق خبردار شده و برای دیدن این قرآن به منزل او می‌آیند و این کتابت را بسیار مورد مدح و ستایش قرار می‌دهند. از جمله این افراد شمس‌الدین بیک سفیر امپراطوری عثمانی در

طهران است. شمس‌الدین بیک که بعد از عزل منیف پاشا از سفارت ایران به حسن نظر مظفرالدین شاه در تاریخ یکشنبه چهارم ذی‌قعدة سال ۱۳۱۵ ق. پا به طهران گذاشته و به این سمت منصوب شده است،^{۷۴} برای دیدن این قرآن به منزل زین‌العابدین شیرازی می‌آید و میرزا زین‌العابدین را تشویق به چاپ و انتشار این قرآن می‌کند تا مورد استفاده مردم بسیاری قرار بگیرد.^{۷۵}

همچنین حسام‌الدین الدین خان حکمت شیرازی ملقب به مشارالدوله که از جمله طبیبان دربار سلطنتی و ملقب به حافظ‌الصحه و مسیح‌الملک بود،^{۷۶} نیز به دیدار میرزا زین‌العابدین و قرآن او آمده و تقریظ فصیحی برای این قرآن نگاشته است.^{۷۷} زین‌العابدین از فردی با نام حاجی میرزا یحیی نام می‌برد که از سادات بوده و شرح مبتنی بر وصف حال این قرآن نگاشته است. احتمالاً این فرد همان حاجی میرزا یحیی دولت‌آبادی فرزند حاجی میرزا هادی دولت‌آبادی و مؤسس مدرسه ادب در آن دوران است. از دیگر افرادی که در آن روزگار این قرآن را رؤیت و به تشویق میرزا زین‌العابدین پرداخته میرزا محمد حسین خان فروغی ملقب به ذکاء‌الملک است.^{۷۸}

قرآن میرزا زین‌العابدین شیرازی آنچنان مورد پسند و استقبال قرار می‌گیرد که یکی از معروف‌ترین خوش‌نویسان هم عصر او یعنی محمد رضا بن حبیب‌الله شیرازی متخلص به صفا و ملقب به سلطان‌الکتاب^{۷۹} طی مدیحه‌ای ضمن برشمردن اوصاف این قرآن، عیار خط میرزا زین‌العابدین را از خط خود نیز بالاتر معرفی می‌شمارد.^{۸۰} از دیگر بزرگانی که به مدح و تمجید میرزا زین‌العابدین پرداخته و مسمطی نیز در این باره سروده است محمد حسن آیت قزوینی^{۸۱} از فقرای نعمه‌اللهی و شعرای آن دوران است.^{۸۲}

چاپ قرآن سی‌ورقی

چاپ در بدو ورود به ایران به علت ابتدایی بودن ابزار و امکانات مورد استفاده و ناشناخته بودن این صنعت، رقیب جدی برای خوشنویسان خوش‌ذوق و صاحب‌نام نبود. اما آهسته آهسته این صنعت، خاصه تکنیک چاپ سنگی که به شکل شگفت‌انگیزی امکان انتقال نوشته‌های کاتبان و خوش‌نویسان یا تصویرگری‌ها و تذهیب‌های تصویرگران و مذهب‌ان را داشت، به رقیبی جدی برای خوشنویسان بدل گشت. چرا که صنعت چاپ سنگی هم به جهت سرعت و تیراژ تکثیر و هم به دلیل

۷۴. مرآت الوقایع مظفری: ۱/۱۶۷.

۷۵. منظومه میرزا زین‌العابدین شیرازی: ۲۸.

۷۶. شرح حال رجال ایران: ۱/۳۱۵.

۷۷. منظومه میرزا زین‌العابدین شیرازی: ۳۰.

۷۸. همان.

۷۹. احوال و آثار خوش‌نویسان: ۷۳۰.

۸۰. منظومه میرزا زین‌العابدین شیرازی: ۵۸.

۸۱. حدیقه الشعراء: ۱/۶۳.

۸۲. منظومه میرزا زین‌العابدین شیرازی: ۶۱.

پایین آوردن هزینه تمام شده کتاب، امکان دسترس پذیر شدن کتاب و یا قطعات خوشنویسی را برای بسیاری از اقشار جامعه با پرداخت حداقل هزینه‌ها فراهم می‌نمود.

البته که این رقابت همراه با استفاده بود چرا که اصلی‌ترین ابزار صنعت چاپ سنگی، قلم و کتابت خوش‌نویسان و کاتبان بود و ازین رو از این تاریخ به بعد شاهد پیوند و همکاری ناگسستنی میان خوشنویسان و چاپخانه‌داران برای ارائه یک محصول با همکاری مشترک هستیم. و به شکلی بازار جدیدی نیز برای خوشنویسان و کاتبان فراهم و ایجاد می‌گردد بازاری که همراهی و همکاری تنگاتنگ خوشنویسان را با ناشران تا اوایل دوره پهلوی دوم به دنبال دارد.

تکنیک چاپ سنگی به جهت سهولت و هزینه پایین تمام شده و نزدیک نمودن محصول نهایی به شکل و شمایل نسخه‌های خطی که ایرانیان با آن مأنوس بودند، سرعت چاپ و انتشار قرآن‌های خطی را دو چندان می‌کند. هرچند هنوز آمار دقیقی از تعداد چاپ قرآن‌های چاپ سنگی در دوره قاجار در دست نیست اما بدون شک پرچاپ‌ترین و پرتیراژترین کتاب منتشره در آن دوران کلام‌الله مجید است.

البته خوش‌نویسان چاپ‌نویس به جز تسلط بر هنر خوشنویسی باید آشنایی و تسلط بر تکنیک چاپ سنگی نیز می‌داشتند، چرا که کتابت هر اثری برای چاپ متفاوت با نگارش معمولی بود که تا پیش از این خوشنویسان بدان می‌پرداختند. کتابت برای چاپ سنگی به هیچ وجه به آسانی کتابت معمولی نبود، استفاده از قلمی متفاوت و جوهر و کاغذ مخصوص، سختی‌هایی غیرمتعارفی را بر خوشنویسان تحمیل می‌کرد و از جمله دغدغه‌ها و مشکلاتی بود که خوشنویسان با آن دست به‌گریبان بودند.

میرزا حسن شیرازی که موفق می‌شود در تاریخ دوم رجب سال ۱۲۴۳ ق. کتابت کتاب «انوار سهیلی»^{۸۳} را به‌تمام برساند تا این کتاب در همان سال به‌شیوه چاپ سنگی منتشر شود، در انتهای این کتاب توضیحاتی درباره سختی‌های کتابت کتاب‌های چاپ سنگی و مشکلات آن مطرح می‌کند و بیان می‌کند که به‌فرض تسلط بر هنر خوشنویسی، هم مرکبی که برای کتابت آثار چاپ سنگی مورد استفاده قرار می‌گیرد با مرکب معمول خوشنویسی متفاوت است و هم کاغذی که برای این نوع از کتابت‌ها مورد استفاده قرار گرفته و به‌کاغذ انتقال مشهور است خشن و ناهموار است و مانند کاغذهای آهار مهره خورد، قلم به‌راحتی بر روی آن به‌گردش در نمی‌آید. لذا رعایت أسلوب خوشنویسی با چنین امکاناتی سخت و خالی از اشکال نیست:

«... پوشیده نماند که مدادیکه بجهت استکتاب اینگونه طبع اختصاص یافته غیر مداد معموله مصطلحه و اجزای آن مرکب از رنگ و الوان که در نقاشی بکار میرود میباشد لهذا

تحریر و کتابت آن برفرض و تقدیر تسلط و استعداد بآن ملائمت و سیاقی که با مرکب معمول معهود در سلک ترقیم و تسطیر منتظم میگردد و آن شیوه و اسلوبی که در خط مدار علیه جمهور صاحبان این فن و در نظر صاحب نظران ستوده و مستحسن است در کمال صعوبت و اشکال بلکه قریب بمحالست و کاغذی هم که بجهت نوشتن معین شده که حروف و کلمات عکساً بطریق جذب از آن منتقل و متنقش در سنگ میگردد بسبب اجزائیکه در آن بحکم ضرورت مستعمل است خشن و ناهموار و توسن خامه در میدان صفحه آن سرگشته و عاجز از رفتار و از اتفاقات غریبه اینکه در اوقات طبع کتاب کاغذیکه مناسبت تدوین را داشته باشد یافته نمیشد و عدیم الوجود بود لاچار کاغذیکه بی نهایت دو از کار و بغایت غیرملائم و ناهنجار مینمود اختیار و بکار داشتند بناء علی تلک المقدمات کامل عیاران دارالضرب فتوت و مروت و خریداران کالائی گرانبهای مردمی و آدمیت هرگاه نقص و فتوری در خط و کم و کاستی در سیاق کتابت از شکستگی و غلط ملاحظه فرمایند در عرف انصاف و عدلت و شرع حق بینی و مکرمت چندان دور نمینماید که بملاحظه عوایق مسطوره و موانع مذکوره متاع کاسد معاذیر این بی ضاعت را بنقد بیغش قبول خاطر منصف مظاهر خریدار و مشتری بازار پروتق عذر این بیمقدار گردیده ذیل اغماض بر معایت آن پوشنده و زیاده در اصرار اظهار معایب و مناقص که شیوه سرمستان باده خودفروشی و خودنمایی است نکوشند و انشاء الله ازین بعد آلات و ادوات بجهت اینکار زیاده مهیا و کتب خوب و نسخ مرغوب بخط خوش در سلک انطباق و بقیمت مناسب بفروش خواهد رسید»

میرزا آقا فرزند میرزا اسمعیل شیرازی از دیگر چاپ نویسان آن دوران، نیز در ترقیمه کتاب «پریشان قآنی»^{۸۴} همین دغدغه‌ها و مشکلات را به بیانی دیگر مطرح می‌کند:

«حسب الخواش دوست جانی و مظهر حالات روحانی و مخبر کمالات نفسانی میرزا عباسعلی ولد الصدق مرحمت و غفران پناه فخر الحاج محمد هاشم شیرازی طاب الله ثراه در دارالخلافة طهران مستعجلاً سمت تحریر پذیرفت ولیک بفحوای آیه شریفه و اما بنعمت ربک فحدث معروض و مشهود میدارم چنان مپندارند که خط این پریشان احوال در هر حال بدینمنوال است و معین است که حسن و قبح هر حرفه منوط و مربوط باسبابست خاصه در خطاطی کما قال استادی الفاضل المسمی بالمحمود کما هو محمود الخصال والأفعال المتخلص بالحکیم شیرازی حفظه الله تعالی که نسبت نوشته با چاپ چون نسبت شعاع با آفتابست از آنجهت که خوش نویسی را مرکبی چون مرکبی راهوار سزاوار و کاغذی در صفا از آهار چون چهره بتان گلعدار در کار است و چاپ را

مرکبی است چون موم و کاغذی کاوراق الزقوم لهذا نکات خط را چنانکه شاید نتوان بکار برد امید که این معاذیر در پذیرند بر فقیر خورده نگیرند. کتبه اقل الکتاب میرزا آقا ابن مرحمت و غفران پناه میرزا اسمعیل شیرازی سنه ۱۲۶۱»

اما با همه این تفصیلات کم نبودند خوش نویسان صاحب نامی همچون میرزا محمدرضا کلهر، عبدالحسین قدسی اصفهانی، میرزا محمدحسین قزوینی ملقب به عمدا الکتاب و ... که به جرگه چاپ نویسان پیوسته و آثار ارزشمندی از خود به یادگار گذاشتند. اما چاپ سنگی هیچگاه نمی توانست آئینه تمام نمایی از هنر خوشنویسی این بزرگان باشد و ظرافت ها و هنرنمایی های این هنرمندان را به شکل چاپی به معرض نمایش بگذارد. خاصه اینکه از یک زمانی به بعد صنعت چاپ سنگی در ایران از جهت تکنولوژی و امکانات نه تنها رشدی نداشت بلکه فرسوده گشته و تنزل نیز پیدا کرده و رو به افول نهاد. با این تفصیلات مشخصاً چاپ و انتشار کتابی به خط نسخ خفی و با دقت و ظرافت های که میرزا زین العابدین در آن به کار برده بود، هیچ شانسی برای تکثیر در ایران و به وسیله این تکنولوژی نداشت.

میرزا زین العابدین در منظومه خود اشاره می کند، از آنجایی که در ایران چاپخانه خوب و با کیفیتی نبود تصمیم می گیرد که برای چاپ و انتشار این قرآن رهسپار کشور دیگری گردد.^{۸۵} چرا که چاپ و انتشار کتابی اینچنین که خط آن بسیار ریز بود با تکنیک چاپ سنگی عملاً امکان پذیر نبود. در آن زمان نیز تنها تکنیک چاپ سنگی شایع و مورد استفاده بود و چنانچه پیش از این اشاره نمودیم، این تکنیک نیز مشکلات و سختی های خود را داشت و برای چاپ قرآنی با این ویژگی ها و خط ریز به هیچ روی مناسب نبود. تنها گزینه پیش روی میرزا زین العابدین حرکت به سوی فرنگ و شهر استانبول بود که در آن روزگار به جهت نزدیکی به اروپا دارای جدیدترین تکنولوژی های چاپ بود. اما چاپ و انتشار قرآن سی و رقی در آن روزگار با چه تکنولوژی انجام می شود؟

از اولین آگهی هایی که در معرفی این قرآن سراغ داریم می توان به اعلان فروش این قرآن اشاره نموده که در روزنامه تربیت چاپ و انتشار پیدا نموده است و در آن اشاره می کند که این کتاب در فرنگ با چاپ عکس منتشر شده است.

«قرآن مجید بخط جناب مستطاب اجل میرزا زین العابدین خان منشی اول سفارت انگلیس که در فرنگ با چاپ عکس منطبع گردیده و هر ورقی یک جزو میباشد با محفظه و قرآن کوچک و ذره بین که یک دستگاه تمام است در کتابخانه معارف مقابل شمس العماره بقیمت مناسب داد و ستد میشود و محض احترام ماه مبارک که شهرالله محسوب

میگردد از سایر ایام ارزاتر میدهند برای اطلاع طالبین اعلان شد نیز در همین کتابخانه انواع و اقسام کتب و قرآن قدیمی خطی بیع و شری میشود.^{۸۶}

متن این اعلان بدون شک توسط خود میرزا زین العابدین تنظیم و به روزنامه تربیت داده شده است و از این رو در آن دقیقاً اشاره می شود که تکنیک چاپ این کتاب چیست. همچنین مخبرالدوله در نامه ای که برای میرزامهدی قلی مخبرالسلطنه نگاشته اشاره نموده که این قرآن با تکنیک چاپ گراور چاپ و منتشر شده است.^{۸۷} البته مراد مخبرالدوله دقیقاً همان چاپ عکسی است که در آن روزگار به چاپ گراور نیز معروف بوده است. در منابع ایرانی برای اولین بار میرزا جلال الدین قاجار است که درباره این تکنیک چاپ صحبت می کند:

«... پوشیده نماند در ممالک فرنگستان گروهی از دانشمندان هست که زبانهای خاور زمین آموخته و نامه های آن سرزمین را از اشعار و تواریخ بکمال رغبت خوانده و هر کدام پسندشان می افتد هم چاپ میکنند و هم بزبان خودشان می آورند. اکنون که در فرنگستان پیشه فتوگرافی زیاده از اندازه ترقی حاصل نموده است نه تنها برای عکس اندازی صورتها و نقشهاست بلکه هم از برای عکس گرفتن و چاپ کردن نوشتجات و کتب خوش نویسان مانند کلام مجید دست خط میرزا شفیع و انصاری و خط میرعماد و غیره ممکن و بکار می آید بوجهیکه فرعا از اصل تمییز نمی توان داد یعنی پس از عکس اندازی بسنگ انداخته چاپ میکنند و این صنایع را بعباره فرنگی فتولیتوگرافی می گویند پس چاپ کردن کتب فارسی و عربی و ترکی و غیرهم بدین طرز نو که گفته شد زیاد مصلحت است. بجهت اینکه چاپ و یا طبع کردن حروفات عربی و فارسی بدان رسمی که تا بحال متداول است اشکالات زیادی دارد و در پیش چشم ارباب مطالعه چندان مقبول و مستحسن نمی افتد لهذا ادیب دانشور هوفراد هانری بارب که ناظر مدرسه السنه شرقیه وینه است باقتضای مصلحت بموسیو زامارسکی که صاحب یکی از مشهورترین چاپ خانهای این شهر است تکلیف نمود که چند نسخه کتاب در این شیوه مرضیه چاپ کند و کتابیکه شایسته نمونه نخستین باشد نامه خسروان که از تألیفات این روزگار و در دارالخلافه طهران چاپ شده است برگزیده شد...»^{۸۸}

میرزا جلال الدین اولین ایرانی است که کتاب «نامه خسروان» خود را به همین شیوه و به سال ۱۲۹۷ ق. در شهر وین و در چاپخانه زامارسکی چاپ و منتشر می کند.

۸۶. [روزنامه] تربیت، سال نهم، شماره ۴۱۹، ۱۳ رمضان ۱۳۲۴ ق.، ص: ۲۲۷۲.

۸۷. خاطرات و خطرات: ۱۸۰.

۸۸. نامه خسروان: ۳.

چاپ فتولیتوگرافی^{۸۹} شیوه‌ای از چاپ است که با عکس برداری از هر نوشته و یا تصویری و برگردان کردن آن بر روی صفحاتی از جنس کاغذ، مس و... امکان چاپ و بازنشر آنرا با کیفیتی بالا فراهم می‌نماید. بعدها این شیوه با حمایت مظفرالدین‌شاه توسط میرزا ابراهیم عکاس باشی (۱۲۸۲-۱۳۳۵ق.) از فرنگ به ایران منتقل و برای اولین بار در چاپ سفرنامه مظفرالدین‌شاه به فرنگ مورد استفاده قرار می‌گیرد. متن این کتاب با استفاده از تکنیک چاپ سربی و تصاویری از سفر فرنگستان مظفرالدین‌شاه نیز با همین تکنیک چاپ و در میان صفحات جانمایی و منتشر می‌شود. این کتاب در سال ۱۳۲۰ق. در مطبعه شاهنشاهی منتشر شده است.

به هر روی در سال ۱۳۱۵ق. و زمانی که میرزا زین‌العابدین کتابت قرآن سی‌ورقی خود را به اتمام می‌رساند، امکان استفاده از چنین تکنولوژی در ایران فراهم نبود. گو آنکه از قرار معلوم او حدود ده سال بعد هم که تصمیم می‌گیرد قرآن سی‌ورقی خود را مجدداً در طهران تجدید چاپ کند، با وجود تلاش‌هایی و حتی هزینه‌ای در حدود صد تومان هم موفق به این امر نمی‌گردد. از قرار معلوم او این پول را به مخبرالدوله داده بود و برخی از صفحات این قرآن نیز از چاپ و آماده بود، اما به دلایلی نامعلوم قرارداد خود را فسخ و اصل قرآن را بازپس می‌گیرد. مخبرالدوله طی نامه‌ای که در تاریخ ۱۴ محرم سال ۱۳۲۷ق. برای مهدی قلی‌خان هدایت ملقب به مخبرالسلطنه نوشته به این مطلب اشاره نموده است.^{۹۰} هیچ بعید نیست که قرآن چاپ شده کیفیت لازم و مطلوب مورد نظر میرزا زین‌العابدین را نداشته که از اتمام این کار منصرف می‌گردد.

میرزا زین‌العابدین بعد از راهنمایی‌های و تشویق‌های شمس‌الدین بیک مصمم می‌گردد که به سمت استانبول حرکت نماید و بعد از گذشتن از قزوین، رشت، بندر انزلی، بادکوبه، تفلیس و باطوم، به قسطنطنیه و یا همان شهر استانبول وارد می‌شود. در آنجا با راهنمایی‌های علاءالملک تبریزی (۱۳۴۴-۱۲۵۸ق.) سفیرکبیر ایران در آنجا موفق می‌گردد قرآن سی‌ورقی خود را در ده هزار نسخه^{۹۱} چاپ و منتشر نماید.

الحق آن مرد جلیل ذوالکرم صاحب اوصاف و اخلاق و همم

در اشاعه این کلام ذوالجلال کرد سعی او با کمال و جد و حال^{۹۲}

این قرآن در استانبول با بهترین کیفیت ممکن چاپ و صحافی می‌گردد و همچنین جعبه و ذره‌بینی برای هر چه بهتر نگهداشتن و کاربردی کردن آن ساخته و ضمیمه می‌گردد. میرزا زین‌العابدین در

89. photolithography.

۹۰. خاطرات و خطرات: ۱۸۰.

۹۱. همان: ۵۴.

۹۲. همان: ۳۳.

همین سفر با نریمان خان بن سلیمان ملقب به قوام السلطنه که در آن روزگار وزیر مختار ایران در اتریش بود آشنا می‌شود و حالا که خیالش از چاپ و نشر قرآن راحت است به همراه او برای سیاحت به اتریش می‌رود و ماجرای چاپ این قرآن و سفرش را در «منظومه» خود به تفصیل بیان می‌کند.

بعد از بازگشت به ایران در بدو ورودش یک نسخه از این قرآن را به رسم هدیه نزد مظفرالدین شاه می‌آورد. دیدار او با پادشاه مصادف با سفر او به تاریخ ذی حجه سال ۱۳۱۷ق. به فرنگستان است و ایشان این قرآن را به نیت حرز و هیکل همراه خود به این سفر می‌برد و دستور می‌دهد تا بیست سال هیچ‌کسی در ایران اجازه چاپ چنین قرآنی با این ویژگی را ندارد و اگر چنین کرد مورد عتاب قرار بگیرد.^{۹۳}

کتابت‌ها و آثار میرزا زین العابدین

با آنکه میرزا زین العابدین خوشنویس قابل‌ی بوده اما جز قرآن چاپی سی و رقی او هیچ اثر دیگری از کتابت‌هایش تا به امروز شناسایی نشده است. حتی دو قرآن و صحیفه علوی که او در منظومه خود به کتابت آنها اشاره می‌کند نیز تا به امروز مفقود است.

از میرزا زین العابدین سه اثر تألیفی سراغ داریم. اولین و مهمترین تألیف او «منظومه مثنوی میرزا زین العابدین خان شیرازی مبنی بر شرح حال و مسافرت جناب معزی البه برای طبع و انتشار فرمان ملک مثن» یا «منظومه مثنوی» است. این مثنوی در شرح حال و داستان شکل‌گیری ایده کتابت قرآن سی و رقی و سفرش به فرنگ برای چاپ آن سروده شده است. این اثر به شیوه چاپ سنگی در ابعاد ۱۴×۲۰/۵ سانتی متر و به خط نستعلیق مرتضی در سال ۱۳۱۸ق. در تبریز چاپ و انتشار یافته است. کتابی مشتمل بر ۶۹ صفحه، دارای سرلوح و کتیبه، مجدول که فصول و ابواب آن با کتیبه‌هایی با نقوش گیاهی از یکدیگر تفکیک و آراسته شده است. این کتاب بسیار نادرالوجود است و حقیر تاکنون موفق شده‌ام تنها یک نسخه از آن را در کتابخانه آیت‌الله بروجردی (ره) اهدایی مرحوم محمد رضائی، شناسایی نمایم. این منظومه همانند قرآن سی و رقی میرزا زین العابدین بسیار حائز اهمیت است. چرا که در پس نوشتن هر کتاب و رساله و مقاله‌ای، مجموعه‌ای از اتفاقات رخ می‌هد که مع الاسف خوانندگان هیچ‌گاه از آنها مطلع نمی‌شوند. هدف و نیت نویسنده و مسیری که تا اتمام نگارش اثر خود طی نموده است، همراهان او، مشکلات و سختی‌هایی که در این مسیر بر او تحمیل شده و یا خوشی‌ها و شادمانی‌هایی که در مسیر نگارش اثر و یا حتی پس از اتمام آن به او دست داده است و بسیاری از موضوعات دیگر از جمله آگاهی‌ها و یا بهتر بگویم تجربیاتی است که هیچ‌گاه مکتوب و به خوانندگان منتقل نمی‌گردد.

اما از نکات قابل توجه در خصوص قرآن سی و رقی میرزا زین العابدین آنست که او بعد از چاپ و انتشار این قرآن دست به نگارش این «منظومه» نمود، و طی آن ضمن معرفی اجمالی خود و مسیر زندگی اش به نیت و چگونگی کتابت و بعد از آن چاپ و انتشار این قرآن و مسافرتی که به واسطه چاپ این اثر به فرنگستان داشته می پردازد.

این منظومه در حقیقت سندپردازی و یا به اصطلاح فرنگی (documentation) دست اولی از فرایند تولید یک اثر است، که با بررسی آن می توانیم اطلاعات فراوانی از فضای ذهنی خالق یک اثر، اهداف و نیت او، جامعه و تأثیراتش بر او، چگونگی شکل گیری اثر، فرایند تولید، چالش ها، همراهی ها و بسیاری از مطالب دیگر را استخراج کنیم. از این حیث این منظومه را می توان نخستین مستندنگاری انتشار یک کتاب در دوره قاجار دانست که همچون اصل کتاب، یعنی قرآن سی و رقی متن یگانه و قابل توجه است. این منظومه شامل بخش های زیر است:

[مقدمه]، فصل اول، فصل دویم، فصل سیم، فصل چهارم، تبصره، [آغاز منظومه]، بدو ورود بمکتب و شروع بتحصیل خط، بدو مسافرت از شیراز بطهران، شرح تفصیل واقعه خواب، ورود جناب آقامیرزا مصطفی بطهران، شرح ملاقات دو برادر فرخنده مآل، ملاقات ثانوی دو برادر فرخنده و سیر تعبیر خواب، تعبیر خواب بتشرف استکتاب مصحف مجید بطرز جدید، ملاقات با جناب شمس الدین بیگ، ملاقات با جناب مشارالدوله میرزا حسام الدین، ملاقات با جناب حاجی میرزا یحیی، ملاقات با جناب ذکاء الملک، مسافرت به بلدان بعیده، ورود بعلیه اسلامبول و ملاقات با جناب علاء الملک، ملاقات با جناب قوام السلطنه سفیر وین، مسافرت با جناب قوام السلطنه، در اوصاف شهر وین، شرح تماشاخانه کلدسوم، رفتن باپرا و شرح نور و ظلمت، جنگ نور و ظلمت و غلبه نور بر ظلمت، جشن گرفتن اهالی فرنگ برای ظهور تربیت و تمدن، در وصف علوم و صنایع مغرب زمین، تأسف، هدیه آوردن کلام الله بحضور پادشاه جمجاه اسلام پناه، مدیحه.

همچنین از میرزا زین العابدین دو مقدمه بر دو اثر از تألیفات یحیی بن عبدالغنی سرخوش تفرشی سراغ داریم. سرخوش منشی دوم سفارت انگلستان، همکار و از دوستان نزدیک میرزا زین العابدین بود. از همین باب است که احتمالاً میرزا زین العابدین به درخواست سرخوش برای کتاب هایش دست به نگارش تقریظاتی می زند.

اولی مقدمه ای بر کتاب «منظومه گوی و چوگان» است که به سال ۱۳۱۴ ق. و با کتابت محمدرضا محلاتی ملقب به سلطان الکتاب و متخلص به صفا در دارالطباعة دولتی چاپ و انتشار یافته است. ^{۹۴} دومین مقدمه نیز با تفصیلات بیشتر و شرح حال و جغرافیای تفرش بر «دیوان سرخوش» به نگارش

درآورده است که این کتاب نیز به سال ۱۳۱۶ ق. در طهران و چاپخانه میرزا حبیب الله به چاپ رسیده است. همچنین چاپ دیگری از این دیوان به سال ۱۹۰۶ م. در مطبعه حبل المتین کلکته با مقدمه میرزا زین العابدین و مقدمه میرزا محمد حسین خان فروغی ملقب به ذکاء الملک چاپ و منتشر شده است.^{۹۵}

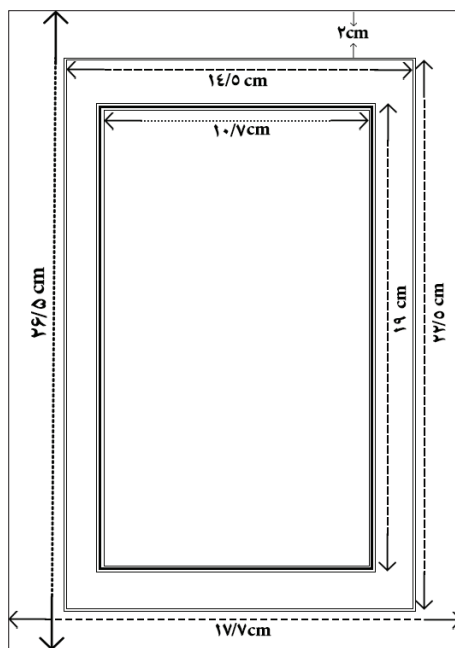
درگذشت میرزا زین العابدین

میرزا زین العابدین شیرازی در سال های حضورش در طهران و فعالیت های عمدتاً دولتی با اسامی چون میرزا زین العابدین، میرزا زین العابدین کاتب و بیشتر با عنوان میرزا زین العابدین خان منشی شناخته می شود. و در همه این سال ها او در وزارت عدلیه، اداره انشاء و همچنین وزارت انطباعات و اداره روزنامه جات به امر منشی گری مشغول به فعالیت بوده است، اما عمده فعالیت او در سفارتخانه انگلیس واقع در طهران بوده که در ابتدا به عنوان منشی دوم و در سال های زیادی به عنوان منشی اول مشغول به کار بوده است. دقیقاً نمی دانیم او تا چه سالی در این سمت مشغول به کار بوده اما آخرین بار سال ۱۳۲۱ ق. است که نام او در زمره منشیان این سفارتخانه دیده می شود. (جدول ۱)

ما دقیقاً نمی دانیم که میرزا زین العابدین تا چه سالی در قید حیات بوده است اما مطابق نامه ای که مخبرالملک به تاریخ ۱۴ محرم سال ۱۳۲۷ ق. خطاب به میرزا مهدی قلی هدایت ملقب به مخبرالسلطنه می نویسد، این آگهی به ما می رسد که او در این تاریخ زنده و مشغول به فعالیت است.

مشخصات کتابشناسی قرآن سی ورقی

این قرآن دارای ابعاد جلد ۱۸×۲۶/۷ سم. چرم ساده به رنگ های مختلف آبی، سبزی و ... حاشیه مزدوج مطلا در لبه جلد و ابعاد کاغذ ۱۷/۷×۲۶/۵ سم. نخودی است که به خط نسخ خفی زین العابدین بن حاج میرزا محمدرضا شیرازی در ۴۹ سطر به طول ۱۰/۷ سم. در ۲+۲+۶۰+۲ ص. در سال ۱۳۱۳ قمری کتابتش آغاز و در سال ۱۳۱۵ ق. کتابتش تمام شده است. و احتمالاً در سال ۱۳۱۷ ق. چاپ و انتشار آن در شهر استانبول به پایان رسیده است.

تصویر ۶. گریدبندی و ابعاد کاغذ و جدول کشی و متن قرآن سی ورقی میرزا زین العابدین شیرازی

کتاب با جدول «فهرس السور» در دو صفحه روبروی هم که هر صفحه شامل ۴ ستون دوتایی و در بردارنده شماره سوره، عنوان سوره، تعداد آیات، و محل نزول است آغاز می گردد. (تصویر شماره ۹) بعد از آن «دعای تلاوت» در دو صفحه روبروی هم به صورت مجداول و در یک ترنج و دونیم ترنج

بالا و پائین به سادگی و زیبایی هرچه تمامتر ادامه پیدا می‌کند. (تصویر شماره ۱۰) بعد از آن قرآن در صفحات پنجم و ششم با دو سوره حمد (تصویر شماره ۸) و آیات اولیه سوره بقره است که به شکلی ساده و آراسته در دو سرلوح مزدوج که تنها با جدول‌کشی و دایره و نیم‌دایره آراسته شده است (تصویر شماره ۷) شماره آغاز می‌گردد. در این دو صفحه عنوان جزء و نام سوره در دو ترنج کوچک کتابت شده و در سرلوح بالای سوره حمد آیه «قُلْ لِّئِنْ أَجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَيَّ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ - وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ۶» و سرلوح سوره بقره آیه «لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَلُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ»^{۹۷} کتابت شده است.

در دو نیم‌دایره پائین این دو صفحه شروع و اختتام کتابت این قرآن با این عبارات آمده است:

«بدء في سنة ثلث عشر و ثلاثمائة بعد الالف من الهجره النبويه و ختم في سنة خمس عشر و ثلاثمائة بعد الالف من الهجره النبويه»

سرآغاز صفحه هفتم کتاب با ادامه آیات سوره بقره است و میرزا زین‌العابدین در هر صفحه نصف جزو را در ۴۹ سطر کتابت نموده است. صفحات همه مجدول و آنچنان که میرزا مصطفی بردار میرزا زین‌العابدین اشاره نموده بود بالای هر صفحه آیه «إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْأَمْطَهُونَ تَنْزِيلًا مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ»^{۹۸} در دو ترنج به زیبایی کتابت شده است. (تصاویر شماره ۱۱ و ۱۲) در سمت راست و چپ صفحات دو ترنج (تصویر شماره ۱۳) و یک نیم‌ترنج (تصویر شماره ۱۴) ترسیم شده که شماره صفحه، حزب، و جزو در هر کدام درج گردیده است. هر کدام از سوره با یک کتیبه که نام سوره و تعداد آیات در آن کتابت شده و کتیبه دیگری که آیه «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» در آن کتابت شده از یکدیگر تفکیک شده‌اند. شماره آیات به صورت عدد و با درج یک لوزی کوچک و هر حزب با یک ستاره از همدیگر قابل تفکیک است.

دو سوره فلق و ناس به صورت روبروی هم، همانند ابتدای قرآن در دو صفحه مزدوج و به همان شکل کتابت و آراسته شده‌اند و در دایره سرلوح سوره فلق آیه «قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ - مَدَدًا»^{۹۹} و در دایره سرلوح سوره ناس آیه «وَتَمَّتْ كَلِمَاتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ - وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ»^{۱۰۰} کتابت گردیده است. همچنین در دو نیم‌دایره پایین صفحات این متن کتابت شده است:

۹۶. اسراء: ۸۸.

۹۷. حشر: ۲۱.

۹۸. سوره واقعه آیات ۷۷ الی ۸۰.

۹۹. کهف: ۱۰۹.

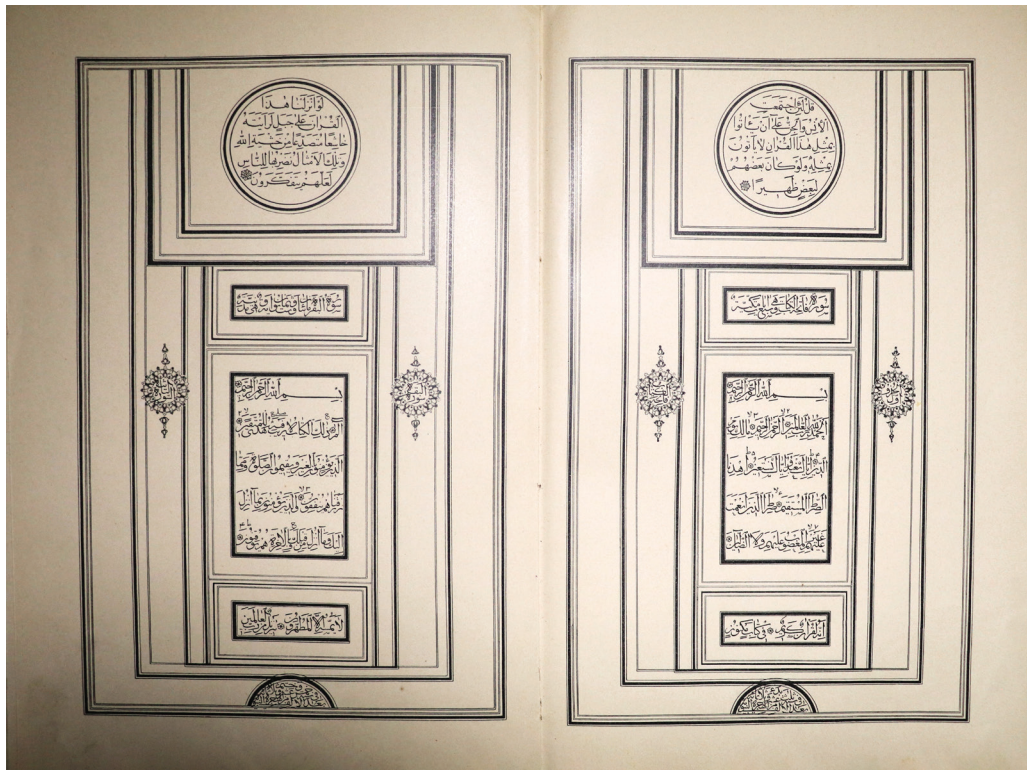
۱۰۰. انعام: ۱۱۵.

وانا العبد المستكين تراب ابدام الحكماء المتألهين الحاج ميرزا محمد رضا راقم المصحف المجيد
زين العابدين الشريف الشيرازي»

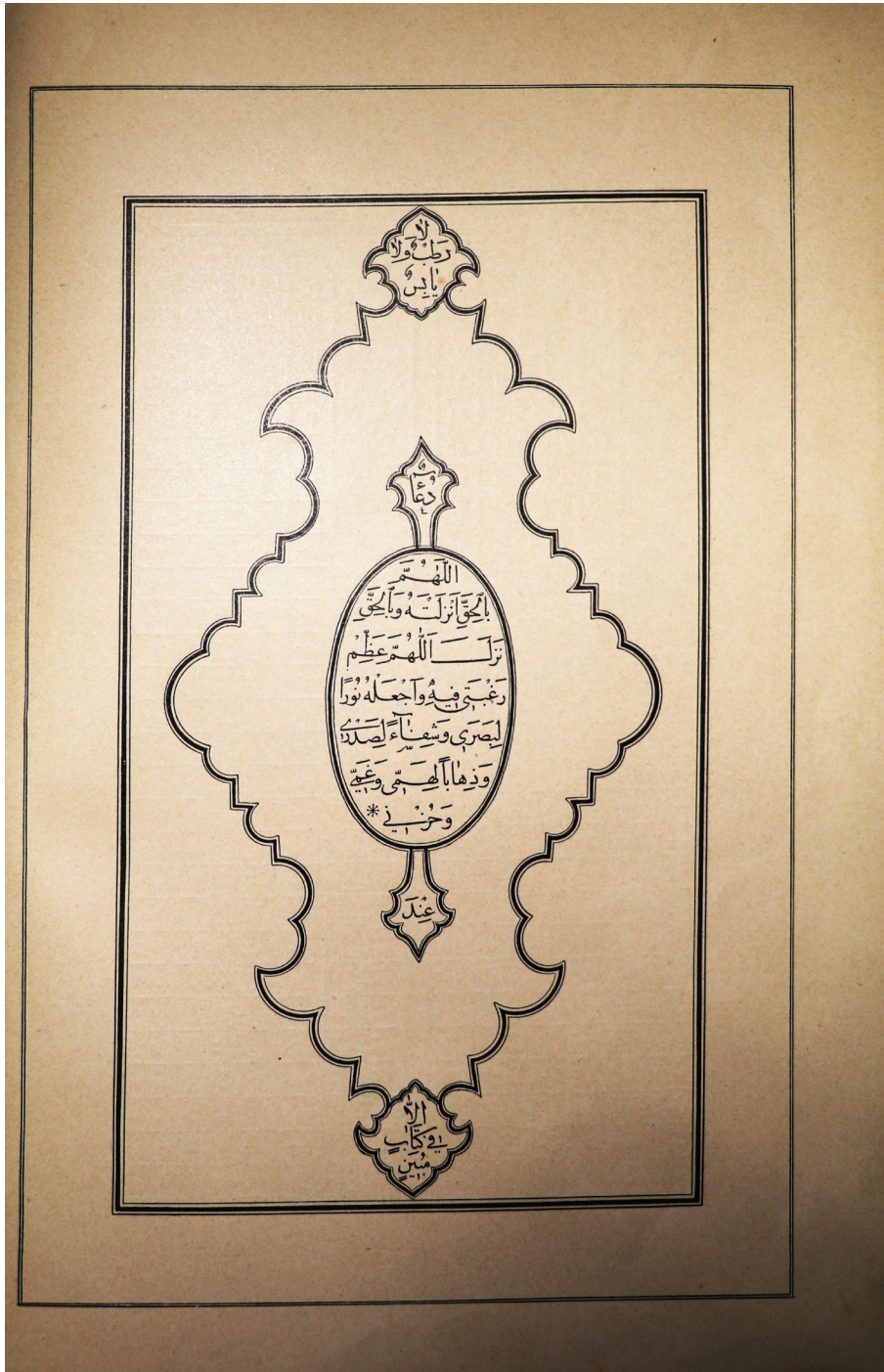
در دو صفحه پایانی کتاب نیز «دعای تلاوت» برای ختم و پایان قرائت قرآن در دو صفحه مجداول با
ترنج و نیم ترنجی ساده و زیبا و آراسته همانند ابتدای قرآن کتابت گردیده است.

این قرآن داری جلد چرمی ساده و البته در رنگ بندی مختلف است که جدول کشی طلایی در اطراف
آن به سادگی آنرا تزئین کرده است.

خوشبختانه به علت تیراژ بالای این قرآن در آن روزگار در بسیاری از کتابخانه ها و کلکسیون های
شخصی نسخه های متعددی از این قرآن به چشم می خورد. ناگفته نماند که این قرآن به دفعات توسط
ناشران مختلف به شکل افست چاپ و منتشر می گردد. از آنجمله انتشارات اقبال در سال ۱۳۵۰ ش.
۱۱ و همچنین انتشارات صحفی که در سال ۱۳۶۱ ش. این قرآن را به ضمیمه فهرست موضوعی قرآن
م. رامیار چاپ و منتشر می نماید.

تصویر ۷. دو صفحه
آغازین، قرآن سی ورقی
میرزا زین العابدین
شیرازی (مجموعه
شخصی)

تصویر ۱۰. دعای تلاوت قرآن، قرآن سی ورقی میرزا زین العابدین شیرازی (مجموعه شخصی)

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ ﴿١١﴾ وَإِذْ قَالُوا لَنْ نَمُوتَ أَبَدًا وَذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّكَ الْآخِرَةِ الَّتِي كُنتَ تُبَيِّنُ لَهَا قَوْمَ لُوطٍ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ وَمَنْ زَكَرْنَاكَ اللَّهُ نَدَّأْتُهُمْ وَبَدَّءُواكَ اللَّهُ يَكْتُمُ الْكُفْرَانَ كَانُوا كَاذِبِينَ ﴿١٢﴾

تصویر ۱۱. سر صفحہ، قرآن سی ورقی میرزا زین العابدین شیرازی (مجموعه شخصی)

تصویر ۱۲. باصفحه، قرآن سی ورقی میرزا زین العابدین شیرازی (مجموعه شخصی)

تَبَّ السَّاطِرِينَ ﴿١٣﴾ قَالُوا ادْعُ رَبَّنَا فَكِّرْ لَنَا مَا هِيَ إِلَّا الْبَقَرَةُ نَسَبَ عَلَيْنَا وَإِنَّا أَفْنَاءُ اللَّهُ لَهْدُونَ ﴿١٤﴾ قَالُوا إِنَّهُ يَقُولُ
 كُفْرًا مِثْلَهُ لَا شَيْءَ فِيهَا قَالُوا الْأَرْحَامُ بَأْسُهُمْ فَذُكِّرُوا وَمَلَكَ دُونَ قَوْلِهِمْ وَإِذْ قُلْتُمْ نَفْسًا فَإِذَا رَأَى
 نَسَبًا ضَرِبُوا بَعْضُهُمْ كَذَلِكَ يَجْحَدُ اللَّهُ الْمَوْتِ وَرَبُّكُمْ إِنَّا نَهَى لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١٥﴾ تَمَّتْ فَلَؤَلَكُم مِرٌّ بَعْدَ ذَلِكَ فِيهِ
 آيَةٌ لَمَّا يَبْغِثْنَاهُ بِالنَّهَارِ وَإِنْ مِنْهَا لَمَّا يَسْقُوتُ فَرَجٌ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنْ مِنْهَا لَمَّا يَهْطِرُ مِنْ حَيْثُ بِهِ اللَّهُ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ

تصویر ۱۳.
آرایه های هنری، قرآن سی و رقی میرزا
زین العابدین شیرازی (مجموعه شخصی)

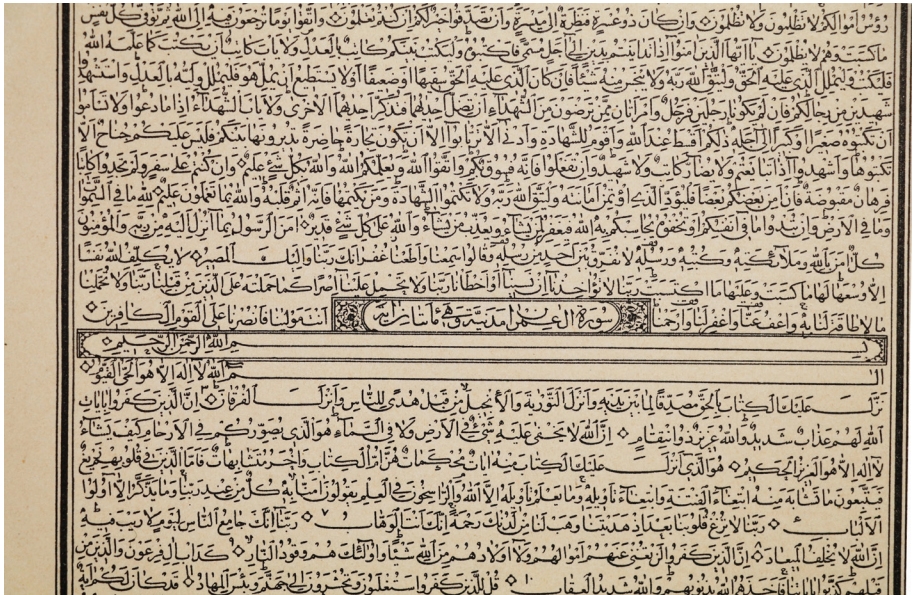

تصویر ۱۴.
آرایه های هنری، قرآن سی و رقی میرزا
زین العابدین شیرازی (مجموعه شخصی)

تصویر ۱۵. نمایی از قرآن سی ورفی میرزا زین العابدین شیرازی (مجموعه شخصی)

تصویر ۱۶. نمایی از قرآن سی ورفی میرزا زین العابدین شیرازی (مجموعه شخصی)

برخی از منابع و مآخذ

- احوال و آثا خوش نویسان. مهدی بیانی. تهران: انتشارات علمی، ۴ جلد، چاپ دوم، ۱۳۶۳.
- اسنادی درباره اجرت کتابت و صحافی در قرن سیزدهم، ایرج افشار، مجله هنر و مردم، شماره ۱۸۲، آذر ۱۳۵۶، صص. ۲۵-۱۷.
- تذکره خوشنویسان. غلام محمد هفت قلمی دهلوی. کلکته: مطبع بیپتس مشن، ۱۳۲۸ق. / ۱۹۱۰م.
- تذکره عرفات العاشقین و عرصات العارفین. تقی الدین اوحدی دقاقی بلیانی، مصحح: محسن ناجی نصرآباد. تهران: اساطیر، ۷ جلد، ۱۳۸۸.
- تذکره نشتر عشق. حسین قلی خان بن علی خان عاشقی عظیم آبادی، مصحح: سیدکمال حاج سیدجوادی. تهران: میراث مکتوب، ۲ ج، ۱۳۹۱.
- چکیده و متن کامل سالنامه‌های ایران ۱۲۹۰-۱۳۱۲ق. . سیدفرید قاسمی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۲ جلد، ۱۳۸۹.
- حدیقه الشعراء. سید احمد دیوان بیگی شیرازی، تصحیح: عبدالحسین نوایی. تهران: انتشارات زرین، ۳ ج، ۱۳۶۴.
- خاطرات و خطرات. مهدی قلی هدایت مخبرالسلطنه. تهران: زوار، چاپ دوم، ۱۳۴۴.
- دیوان سرخوش. میرزا یحیی خان تفرشی متخلص به سرخوش. کلکته: مطبعه حبل المتین، ۱۹۰۶م.
- راهنمای گنجینه قرآن. احمد گلچین معانی. [مشهد]: انتشارات کتابخانه آستان قدس، [۱۳۴۷]
- صحافی و مجلدگری، ایرج افشار، نامه بهارستان، شماره ۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، صص. ۳۲۹-۳۹۶.
- فهرست کتابخانه سلطنتی تألیف شده در ۱۳۲۸-۱۳۳۸ق. (نسخه برگردان دستنویس شماره ۲۱۵۶۴ کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. مقدمه: محمدحسین حکیم. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۱.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. رضا خانی پور، زیر نظر: حبیب‌الله عظیمی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، جلد ۲۲، ۱۳۸۳.
- فهرست نسخه‌های خطی گنجینه قرآن. علی اکبر خانمحمدی. تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی باهماری سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰.
- فهرست نمونه خطوط خوش کتابخانه شاهنشاهی ایران که بنمایش گذاشته شده است. مهدی بیانی. [تهران]: [وزارت فرهنگ]، ۳۵۸ ص، بی تا.
- قرآنهاي چاپی، کاظم مدیرشانه‌چی، مشکوه، شماره ۴۸۲، بهار ۱۳۶۲، صص. ۱۲۷-۱۷۴.
- الکافی. محمد بن یعقوب کلینی، محمد صالح بن احمد مازندرانی، ابوالحسن شعرانی، علی اکبر غفاری. تهران: المكتبة الاسلامیة للنشر و التوزیع، ۱۲ ج، ۱۳۴۲-۱۳۸۲.
- معجم مصطلحات المخطوط العربی (قاموس کودیکولوجی). احمد شوقی بنبین، مصطفی طوبی. مراکش: المطبعة والوراقه الوطنیه، ۲۰۰۳م.
- میراث مشترک ایران و هند (کتابهای چاپی کهن فارسی و عربی شبه قاره در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی). علی صدراپی خوبی. قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، جلد اول، ۱۳۹۱.
- نامه خسروان. جلال الدین میرزا قاجار. وین: زامارسکی، ۱۲۹۷ق.